

Heinrich Bullinger se kommentaar op die Brief aan Filemon

D. Francois Tolmie

D. Francois Tolmie, Navorsingsgenoot, Departement Ou en Nuwe Testament,
Fakulteit Teologie en Religie, Universiteit van die Vrystaat

Opsomming

Die kommentaar wat Heinrich Bullinger in 1536 op die Brief aan Filemon gepubliseer het, het feitlik nog geen aandag van navorsers ontvang nie, moontlik omdat Bullinger dikwels as 'n mindere figuur beskou word wanneer hy met Martin Luther en Johannes Calvyn vergelyk word. Verder is Bullinger se kommentaar, anders as dié van Luther en Calvyn, ook nog in geen ander taal vertaal nie en slegs in Latyn beskikbaar. Hierdie bydrae probeer die leemte in die navorsing oor hierdie kommentaar vul. Die kommentaar word in Afrikaans vertaal en deeglik ondersoek. Na 'n kort lewenskets van Bullinger en 'n oorsig van die manier waarop hy die uitleg van die Bybel benader het, word die volgende sake bespreek: die opbou van die kommentaar, die bronne wat hy gebruik het, sy siening van die ontstaansituasie van die brief en sy benadering tot die retoriek en teologie van die brief. Die ondersoek lei tot twee gevolgtrekkings: 1. Bullinger was die eerste uitlegger wat Paulus se retoriese strategie in Filemon met behulp van insigte uit die klassieke retoriek beskryf het, iets wat hy egter nie op 'n geforseerde manier doen nie; 2. Hy het heelwat moeite gedoen om die teologie van die brief vir sy eie tyd toe te eien, soms polemies teen wat hy as afwykende sieninge beskou het, maar meestal pastoraal vir die geloofslewe van sy lesers. In die slot word enkele leemtes in Bullinger se benadering uitgelig.

Trefwoorde: Heinrich Bullinger; Brief aan Filemon; Nuwe Testament; Pauliniese briewe; retoriek; Skrifuitleg; teologie; toe-eiening van tekste

Abstract

Heinrich Bullinger's commentary on the Letter to Philemon

This article provides an in-depth analysis of Heinrich Bullinger's commentary on the Letter to Philemon, published in 1536, highlighting its pivotal role in the history of Biblical interpretation and its innovative application of classical rhetoric. Bullinger, who succeeded Huldrych Zwingli as the leader of the Zurich church in 1531, was a prolific and influential figure in the Reformation, authoring more works than Luther and Calvin combined. His life was marked by a humanist education at the Latin school in Emmerich and a formative period at the University of Cologne, where a spiritual crisis led him to accept the authority of Scripture and the Church Fathers over traditional scholasticism. By 1522, he had abandoned plans to join the Carthusians, having been convinced by Luther's views on grace and justification. Throughout his forty-year leadership in Zurich, he established himself as a master of "covenant theology", viewing the Reformed faith as a continuation of the eternal covenant between God and humanity.

The core of this study focuses on Bullinger's 1536 commentary on the Letter to Philemon, which was the first of its kind to systematically apply classical rhetorical categories to the letter. Bullinger identified the letter's genre as "deliberative", a category used in classical rhetoric for speeches aimed at persuading an audience toward a specific future action. Bullinger's approach to the rhetoric of the letter was innovative for its era; contemporary commentators like Martin Luther, John Calvin, and Johannes Brenz did not utilise such rhetorical frameworks. Bullinger's analysis was heavily influenced by the work of Philipp Melanchthon, although he adapted Melanchthon's methods rather than adopting them uncritically.

Bullinger's exegetical method was founded on three primary pillars: a heavy reliance on humanist linguistic skills (strongly influenced by Desiderius Erasmus), the use of *loci* (thematic main points) to structure Biblical information, and the principle of *sola scriptura*, specifically the idea that Scripture is its own best interpreter. In his commentary, Bullinger commented on the Latin translation of the New Testament provided by Erasmus rather than the Vulgate. He drew extensively from Erasmus's *Annotiones* and *Paraphrasis* for historical background and linguistic nuances, such as identifying the etymology of the name Onesimus as meaning "useful". He also relied on the authority of Jerome to support his views on the Colossian identity of Philemon and Archippus and to interpret the term "entrails" as a reference to deep, heartfelt emotion.

The article details Bullinger's rhetorical division of the letter into eight distinct parts:

1. *Inscriptio* (vv. 1–3): The formal greeting, which Bullinger uses to argue that Philemon was likely a bishop or preacher rather than a layman.
2. *Exordium* (vv. 4–6): The introduction designed to gain goodwill, where Paul utilises arguments based on his own character (*persona*) and praises Philemon's faith.
3. Replacement of the *narratio* (v. 7): Bullinger notes that instead of a formal statement of facts, Paul weaves in his personal joy regarding Philemon's love for the saints to further motivate him.
4. *Propositio* (vv. 8–12a): The main theme. In this part, Bullinger highlights Paul's gradual and tactful approach to his request.

5. *Confirmatio* (vv. 12b–14): The presentation of proofs, where Paul praises Onesimus as his “own entrails” and explains that he would not keep the slave without Philemon’s consent.
6. *Confutatio* (vv. 15–17): A brief refutation of possible objections, such as the fact that Onesimus was a runaway, a notion which Paul “tempers” by suggesting that God’s hidden plan led to a temporary departure for an eternal gain.
7. *Second refutation* (vv. 18–19): Addressing the issue of theft, Paul acts as a guarantor for Onesimus’s debt, providing what Bullinger calls a *chirographum* (written financial guarantee).
8. *Epilogus* (vv. 20–21): An emotional conclusion intended to evoke pity and compliance, where Paul expresses total confidence in Philemon’s obedience.

Bullinger’s commentary was the first work in which Melancthon’s approach to Biblical rhetoric – albeit in a somewhat modified form – found expression. He was therefore also the first interpreter in the history of the interpretation of the letter to describe Paul’s rhetorical strategy thoroughly on the basis of insights drawn from classical rhetoric. This, however, was more than a merely formal exercise. Contrary to the practice that prevailed for many centuries, he did not focus only on the rhetoric of individual sentences or smaller phrases in the letter, but also demonstrated how it unfolds step by step through the way in which he structured Paul’s argument. Theologically, Bullinger used the commentary to bridge the gap between *doctrina* (teaching) and *vita* (life), viewing the letter as a “treasure of learning and piety”. He extracted four fundamental “hinges” of the Christian life from the text: persistent prayer, firm faith, love for the saints, and growth in good works. He also applied the text polemically against contemporary groups. He attacked the Anabaptists, arguing that Paul’s respect for Philemon’s legal ownership of a slave refuted Anabaptist views against property rights. He also used the letter to criticise Roman Catholic monasticism, comparing the “detestable kidnapping” of children into monasteries against their parents’ will to Paul’s refusal to keep another man’s servant without permission.

Despite these strengths, the article also offers a critical evaluation of Bullinger’s work, noting some weaknesses. A primary critique is that Bullinger’s rigid adherence to rhetorical structure caused him to lose focus of the letter’s central theme: reconciliation. While Bullinger correctly identified reconciliation as the letter’s purpose in the introduction to the commentary, he failed to discuss this issue thoroughly in his commentary, shifting instead to general examples of love and forgiveness. Furthermore, because he classified Paul’s request to Philemon to “receive” Onesimus (vv. 12, 15, and 17) as part of the *propositio* and the *confutatio* of the letter, its importance does not receive enough attention. It is also pointed out that Bullinger’s application of rhetorical categories was occasionally “forced”, such as his classification of Paul’s prayers as a *persona* (“character”) type of argument. Additionally, Bullinger missed the theological significance of Paul’s phrase “in the Lord” as the ultimate grounding for the transformed relationship between master and slave.

In terms of historical impact, the article concludes that Bullinger’s commentary had virtually no influence on subsequent generations of interpreters. Even though John Calvin respected Bullinger, his own commentary on Philemon shows no evidence of utilising Bullinger’s insights. The article suggests the lack of influence of this commentary on later interpreters is due to a historical focus on “major” figures like Luther and Calvin, which led to the marginalisation of Bullinger’s innovative contributions. Nonetheless, the study affirms that Bullinger’s work remains an important development in the history of interpretation of the letter for being the first to attempt a systematic rhetorical analysis of it based on insights from classical rhetoric.

Keywords: appropriation of texts; Heinrich Bullinger; exegesis; New Testament; Pauline letters; Letter to Philemon; rhetoric; theology

1. Inleiding

In hierdie bydrae val die soeklig op die kommentaar wat Heinrich Bullinger in 1536 op Paulus se brief aan Filemon gepubliseer het. Die belangrikste rede hiervoor is die feit dat hierdie kommentaar 'n belangrike ontwikkeling in die uitleggeskiedenis van die Brief aan Filemon verteenwoordig, spesifiek wat die verstaan van die retoriek van die brief betref. Hierdie saak het nog geen aandag onder Filemonkeners gekry nie. Verder kan 'n mens ook in Bullinger se kommentaar ander kenmerkende eienskappe sien van die manier waarop hy Paulus se briewe benader het. Al hierdie sake sal in die artikel aandag kry.

2. 'n Kort lewenskets

Heinrich Bullinger was 'n belangrike figuur in die Hervorming en het, ná die dood van Huldrych Zwingli, vir meer as 40 jaar as die leier van die kerk in Zürich gedien. Terwyl eersteslag-hervormers soos Martin Luther en Zwingli as pioniers opgetree het, het Bullinger grootliks gehelp om die Hervorming te vestig, veral deur die manier waarop hy sy insigte in die evangelie en die gereformeerde tradisie verwoord het (Shepherd 2005:28). Sy groot literêre uitset en die uitgebreide netwerk wat hy deur korrespondensie geskep het, het hom een van die mees invloedryke Protestantse teoloë van die sestiende eeu gemaak (Gordon 2002:170–1).

Bullinger is op 18 Julie 1504 in Bremgarten gebore. Hy was die vyfde en jongste seun van Heinrich Bullinger (senior), 'n priester. Priesters is nie toegelaat om te trou nie, maar die gesin het as 'n gerespekteerde huisgesin saamgewoon. Voordat Bullinger vier jaar oud was, is hy na die Latynse skool in Emmerich gestuur, waar hy blootgestel is aan die *Devotio Moderna*, 'n beweging wat klem geplaas het op vroomheid en die praktiese uitlewing van die Christelike lewe. Sy vroeë humanistiese opvoeding en blootstelling aan Patristiese literatuur het die fondament vir sy latere vakkundige loopbaan gelê (Stephens 2019:19–20).

In 1519 het Bullinger ingeskryf by die Universiteit van Keulen, 'n bastion van die tradisionele skolastiek. Sy tyd daar is gekenmerk deur 'n intense intellektuele en geestelike krisis aangesien hy probeer vasstel het wie van Luther of die Pous gelyk gehad het. Hy het onder andere die *Sentences* van Peter Lombard en die *Dekretale* van Gratianus bestudeer en gevind dat hulle swaar op die Kerkvaders steun. Gevolglik het hy ook self die Kerkvaders bestudeer, spesifiek Chrysostomus, Origenes, Ambrosiaster en Augustinus. Deur sy leeswerk het hy ontdek dat die Kerkvaders die Skrif as die finale gesag beskou het. Hy het ook tot die oortuiging gekom dat Luther se beskouings oor genade en regverdiging nader aan die apostoliese tradisie was. Teen 1522 het Bullinger sy planne om 'n monnik te word, laat vaar en die Rooms-Katolieke Kerk vir alle praktiese doeleindes verlaat (Stephens 2019:20–2).

In 1523 het hy 'n pos as onderwyser by die Sistersiënser-klooster in Kappel aanvaar op voorwaarde dat hy vrygestel word van alle monastieke pligte en die mis. Vir die onderrig van die Nuwe Testament het hy veral gebruik gemaak van Origenes, Ambrosiaster, Theofilaktus,

Melanchthon en Erasmus. In dié tyd het Bullinger ook vir Zwingli, die leier van die Switserse Hervorming, ontmoet en sy “teologiese vakleerling” geword, hoewel hy nogtans sy eie teologiese nuanses onafhanklik ontwikkel het. In 1529 is hy getroud met Anna Adlischwyler, ’n voormalige non; hulle sou uiteindelik 11 kinders hê en hulle huis was wyd bekend vir gasvryheid (Stephens 2019:22–5, Shepherd 2005:28–9).

Nadat Bullinger as predikant in sy tuisdorp Bremgarten gedien het (1529–31), is sy lewe omvergewerp deur die Tweede Kappel-oorlog in 1531 toe Zwingli op die slagveld dood is. Bullinger en sy gesin is in ballingskap gedwing. Ondanks sy jeugdige ouderdom – hy was slegs 27 – is hy gekies om Zwingli op te volg as die antistes (hoofpredikant) van Zürich. Hy het die amp aanvaar tydens ’n katastrofiese ineenstorting van die kerk daar. Die politieke leiers wou die kerk stewig onder hulle beheer plaas en het geëis dat predikers hulle nie oor wêreldse aangeleenthede mag uitspreek nie. Bullinger het egter die brose verhouding met hulle met groot takt hanteer. Hoewel hy ingestem het om agter geslote deure te werk om konflikte op te los, het hy geweier om die onderwerping van God se Woord aan ander belange te aanvaar. Hy het daarop aangedring dat predikers ’n profetiese taak gehad het om sonde te bestraf, oral in die samelewing. Onder sy leiding het die kerk in Zürich die moeilike situasie oorleef en uiteindelik ’n belangrike sentrum vir die internasionale Protestantisme geword (Gordon 2002:170–2).

Bullinger se teologie kan beskryf word as verbondsteologie – die oortuiging dat God vanaf die aanvang van die tyd ’n ewige verbond met die mensdom gesluit het. Historiese kontinuïteit was dus vir hom baie belangrik. Onder andere het hy die gereformeerde kerke gesien as die herstel en voortsetting van die geloof van die aartsvaders en die apostels (Stephens 2019:103–203). Sy belangrikste werke was die *Decades* (’n reeks preke wat die Christelike leer volledig gedek het en ’n basisdokument vir die gereformeerde godsdiens geword het), die *Consensus Tigurinus* (wat die Geneefse en Zürichse beskouinge van die Nagmaal geïntegreer het) en die Tweede Helvetiese Belydenis wat deur verskeie gereformeerde kerke aanvaar is (Opitz 2012:592–3, Gordon 2002:172–3).

Bullinger is op 17 September 1575 oorlede (Opitz 2012:592). By sy dood het sy argief ongeveer 12 000 tot 15 000 briewe bevat, ’n aanduiding van die buitengewone invloed wat hy gehad het (Shepherd 2005:30). Hoewel die baanbrekende oorspronklikheid van Luther en die sistematiese noukeurigheid van Calvyn by hom ontbreek het, het sy bestendige leierskap en oordeelkundige stilswye gehelp om die oorlewing en uitbreiding van die gereformeerde tradisie te verseker (Gordon 2002:173–81).

Bullinger het homself in die eerste plek beskou as ’n prediker en herder wie se taak dit was om die Woord van God in die gemeenskap in te dra en mense te lei in die uitlewing van die Christelike lewe (Gordon 2002:170). Nietemin het hy ’n groot aantal werke geskryf, selfs meer as dié van Luther en Calvyn saam (Shepherd 2005:28). Hy het kommentare op feitlik elke boek van die Bybel gepubliseer. In die geval van die Nuwe Testament het hy kommentare geskryf op al die geskrifte, behalwe Openbaring (waaroor hy wel in 1557 ’n honderd preke gelewer het; Opitz 2012:153). Hy het van 1525 tot 1526 in Kappel oor die Pauliniese briewe gedoseer en in 1531, nadat hy Zwingli se opvolger geword het, het hy oor die Pauliniese briewe gepreek. Op hierdie stadium het hy ook begin om sy lesings as geskrewe kommentare te publiseer (Opitz 2009:243). Sy kommentaar op Romeine het eerste verskyn (1533). Die laaste deel oor die Pauliniese briewe het in 1536 verskyn. Dit het bestaan uit kommentare op 1 en 2 Tessalonisense, die Pastorale Briewe en Filemon (Baschera en Moser 2015:265–71).

3. Bullinger se benadering tot die uitleg van die Bybel

Bullinger was die eerste Protestantse teoloog wat kommentare op al die Nuwe-Testamentiese briewe gepubliseer het en, soos bo vermeld, was die ooreenstemming tussen die gereformeerde leer en die apostoliese tradisie vir hom belangrik. Die gereformeerde leer was egter vir hom nooit abstrakte spekulاسie nie, maar 'n allesomvattende manier van lewe wat beteken het dat leer (*doctrina*) en lewe (*vita*) geïntegreer is. Geloof was vir hom 'n omvormende krag wat deur die Heilige Gees gebruik is om goddelike verandering in gelowiges te bewerkstellig. Christus was nie net 'n leermeester vir die lewe en 'n morele voorbeeld nie, maar ook die bron van alle wysheid. Die Skrif was die volmaakte riglyn vir die waarheid, maar om dit reg te verstaan, was 'n gereinigde hart en voortdurende soeke na goddelike verligting nodig. Hoewel hy sterk deur die Humanistiese beskouinge van Erasmus beïnvloed is, het hy dit aangepas sodat hy die gereformeerde klem op die eenheid van God se genadeverbond in beide die Ou en die Nuwe Testament kon bevorder (Baschera 2023:55–108).

In Bullinger se uitleg van Paulus se briewe kan 'n mens die drie belangrikste aspekte in sy eksegetiese benadering duidelik sien:

Eerstens is dit duidelik tot watter groot mate hy deur Desiderius Erasmus beïnvloed is, want volgens Bullinger moes uitleggers ook in die lees van die Bybel die reëls volg wat vir die verstaan van die klassieke literatuur geld. Taalvaardighede was dus vir hom van groot belang. Hierbenewens moes uitleggers tekste altyd verbind met die sentrale skopus van die Skrif, naamlik die verbondsteologie. Hy het ook groot klem geplaas op twee grondbeginsels, naamlik dat uitleggers deeglik moes ondersoek instel na die konteks van die teks en dat hulle grondige kennis van die retoriek moes hê (Vollenweider 2017:4). Vir die verstaan van die retoriek van tekste het hy gesteun op die werk van Philipp Melanchthon wat 'n omvattende Bybelse retoriek opgestel het waarin hy grootliks van klassieke retoriek gebruik gemaak het (kyk Classen 2000:99–177 vir 'n goeie oorsig van Melanchthon se retoriese benadering tot Bybelse en nie-Bybelse tekste). Bullinger het egter nie Melanchthon se benadering klakkeloos oorgeneem nie, maar dit aangepas. Hy het die retoriese instrumentarium byvoorbeeld versigtiger as Melanchthon gebruik en ook in sommige gevalle die *genus* (die retoriese aard) van Nuwe-Testamentiese geskrifte op 'n ander manier as Melanchthon beskryf (Vollenweider 2017:10, 19).¹

Tweedens het hy groot klem op *loci* (temas of hoofpunte) geplaas as 'n manier om die inligting wat uit die uitleg van die teks verkry is, te struktureer en saam te vat. Hierdie benadering is op die werk van Erasmus gebaseer. Bullinger het dit ook reggekry om *loci* op 'n behendige wyse met mekaar in verband te bring en op dié manier die Bybel op 'n baie vrugbare manier uit te lê (Vollenweider 2017:5).

Derdens het hy altyd vasgehou aan die gereformeerde grondoortuiging van *sola scriptura* (slegs die Skrif). Toegepas op die skryf van kommentare op Bybelboeke het dit vir hom beteken: *scriptura sui ipsius esse commentarium* ("die Skrif is sy eie kommentaar"). Dit was egter nie 'n maklike taak nie; uitleggers moes die Skrif met groot sorg en noukeurige oordeelsvermoë lees en hulle onophoudelik daarmee besig hou omdat menslike uitleg baie maklik op 'n dwaalspoor kon beland (Vollenweider 2017:5).

4. Bullinger se kommentaar op Filemon

4.1 Afrikaanse vertaling van die kommentaar

'n Kritiese uitgawe van hierdie kommentaar is beskikbaar in Baschera en Moser (2015:265–71). Aangesien daar tot dusver nog nie 'n vertaling van hierdie kommentaar in enige taal verskyn het nie, het ek dit in Afrikaans vertaal. In die vertaling hier onder probeer ek so na as moontlik aan die Latynse teks bly, maar op so 'n manier dat dit tog ook redelik leesbaar en verstaanbaar is. Aanpassings is tot die minimum beperk. Alternatiewe vertalings word in gewone hakies aangedui. Gewone hakies word ook gebruik vir die aanduiding van bladsynommers in die kritiese teks. Verder word vierkantige hakies gebruik vir byvoegings wat nie in die teks voorkom nie.

4.1.1 Argumentum² (situering) van die Brief aan Filemon (265)

Filemon het 'n slaaf gehad, Onesimus, wat nadat hy sy eienaar se besittings gesteel het, na Rome gevlug het. Daar het hy die godsdiens van Christus³ aangeneem nadat hy Paulus gehoor het. Onesimus het hom in die gevangenis gedien, en dit met soveel opregtheid dat die apostel dit oorweeg het om hom met sy eienaar te versoen. Daarom het hy hierdie brief geskryf en op 'n merkwaardige manier druk op Filemon uitgeoefen om sy weggeloopte slaaf⁴ terug te neem.

Die brief is geskryf in die deliberatiewe genre⁵ en met soveel vaardigheid en ook met soveel geleerde beknoptheid dat dit vir my lyk asof daar deesdae niks in al die oefeninge en toesprake van redenaars bestaan wat met hierdie brief van Paulus vergelyk kan word nie.

Verder word daar vir ons in hierdie brief 'n merkwaardige voorbeeld van liefde voorgehou, aangesien so 'n belangrike persoon die saak van iemand wat 'n dief is met soveel ywer op homself neem. Ons word hierdeur geleer dat vergifnis nie aan dié wat geval het, geweier mag word nie, mits hulle tot inkeer kom. Kortom, elkeen wat hierdie kort skrywe van Paulus noukeurig ondersoek, sal dit nie bloot 'n brief noem nie, maar 'n skat van sowel geleerdheid as vroomheid.

¹Van Paulus, 'n gevangene van Christus Jesus, en Timoteus, die broer, aan Filemon, die geliefde en ons kollega,⁶ ²en aan Apfia, die geliefde, en aan Argippus, ons medestryder, en aan die gemeente⁷ in jou huis: ³Genade vir julle en vrede van God ons Vader en die Here Jesus Christus!

Die *inscriptio*⁸ (aanhef) is wel aan meer as een persoon gerig, maar die hele brief⁹ word uiteindelik aan Filemon alleen gerig. Die heilige Ambrosius¹⁰ dink dat hierdie Filemon iemand uit die gewone mense was, sonder enige amptelike kerklike gesag. Dit blyk egter dat Filemon óf 'n biskop van die Kolossensers óf 'n prediker van die evangelie was, veral aangesien Paulus nie aan hom as 'n broer nie, maar as 'n *συνεργός*, dit wil sê 'n medewerker, skryf, naamlik 'n medewerker in die verkondiging van die waarheid van die evangelie. Na my mening lei die heilige Hieronimus¹¹ egter tereg af dat sowel Argippus as Filemon Kolossensers was (266). Gevolgtrekkings hieroor wat nie verag mag word nie, word immers gemaak op grond van die vierde hoofstuk van Kolossense. Wat Onesimus betref, is daar geen twyfel dat hy 'n Kolossenser was nie. Al dink Theodoretus in die Griekse skolia dat hy 'n Frigiër was,¹² sê die apostel nietemin self aan die Kolossensers: “Ek het Tigikus saam met Onesimus gestuur, 'n getroue en geliefde broer, wat van julle af kom.”¹³ Verder meen ek dat Apfia Filemon se vrou was – 'n siening wat ook deur Erasmus¹⁴ gehuldig word. Verder noem Paulus Argippus

'n medestryder omdat hy saam met hom in diens¹⁵ van die evangelie staan. Na hierdie stryd het hy ook in 1 Timoteus 1¹⁶ verwys. En wanneer hy die huisgesin van 'n biskop 'n gemeente¹⁷ noem, leer hy hoe groot die vroomheid en godsdiens daarin was, en hoe ons eie huise behoort te wees. Aangesien dit hieruit duidelik is dat die apostoliese biskoppe en predikers van die evangelie gesinne gehad het, naamlik vroue, kinders en slawe,¹⁸ volg dit dat die mense wat bedienaars van die evangelie opdrag gee om arm te wees¹⁹ en nie eens 'n klein bietjie te mag besit nie, afwyk van dit wat waar en reg is.

⁴Ek dank my God altyd wanneer ek in my gebede aan jou dink ⁵wanneer ek hoor van jou liefde en die geloof wat jy teenoor die Here Jesus het en teenoor al die heiliges, ⁶sodat die gemeenskap van jou geloof kragtig mag word deur die kennis van elke goeie ding wat in julle in Christus Jesus is.

Hy skep 'n *exordium*²⁰ (inleiding) om welwillendheid te verkry; dit is gedeeltelik gebaseer op sy eie *persona* (karakter) en gedeeltelik op die aanbeveling van Filemon. Dit word op Paulus se *persona* gebaseer wanneer hy onthou met watter groot sorg hy bid dat die geloof wat Filemon met die ander gelowiges deel, "kragtig mag word", dit wil sê sy krag sal uitoefen; "sodat elke goeie werk in julle gevind mag word", sê hy, dit wil sê in jou en in jou huishouding; nie op grond van ons eie verdienste nie, maar op grond van Christus se genade, want alle goeie dinge in ons moet aan goddelike goedheid toegeskryf word. Wat die aanbeveling van Filemon betref: Dit gaan daaroor dat sy geloof en liefde deur ander gelowiges bekendgemaak is. Geloof, sê ek, in die Here Jesus en liefde teenoor al die heiliges (267). Hierdie gelowiges word immers deur onderlinge meelewing aan mekaar verbind.²¹ Verder word daar in hierdie gedeelte van Paulus vier geensins geringe maar fundamentele *capita* (kernaspekte) van ons godsdiens saamgevoeg: volgehoue gebed, nie enige soort geloof nie, maar vaste geloof in God, ook liefde teenoor al die heiliges en die effek van geloof of die groei daarvan in elke goeie werk. Hierop, soos op skarniere, draai die hele Christelike lewe.²²

⁷Want ons het baie vreugde en vertroosting in jou liefde omdat die ingewande²³ van die heiliges deur jou verkwik is, broer.

In plaas van 'n *narratio*²⁴ (weergawe van die gebeure) het hy nou op grond van die voorafgaande bygevoeg²⁵ hoeveel vreugde hy daaruit geput het dat Filemon met opregte liefde na die behoeftes van die gelowiges omgesien het en sulke uitstekende bewyse van sy liefde gelewer het, want van hier af beweeg Paulus op die mees gepaste manier na sy doel. Asof hy sou sê: "Aangesien jy aan almal sulke groot liefdesdienste betoon het en aangesien jy opreg in jou gemoed begaan is oor al die heiliges en nie minder deur hulle behoeftes beweeg word as jou eie nie, het ek ook gehoop dat jy deur my behoefte beweeg sou word en dat ek van jou sal ontvang wat ek begeer." Die heilige Hieronimus²⁶ sê: "Dit was gepas om God te dank vir Filemon se liefde wat die innerlike gevoel van die hart en die diepste innerlike van die gelowiges se gemoedere verkwik het, aangesien hy die innerlike gevoel van die hart en die diepste skuilplekke van die gees van die heiliges verkwik het deur hulle te ontvang. En dit is apostoliese taalgebruik, dat hy altyd van hulle as 'ingewande' praat, omdat hy die volle liefde van sy gemoed wil aandui," ensovoorts.

⁸Daarom, alhoewel ek in Christus groot vrymoedigheid het om jou te beveel wat jou plig is, ⁹vra ek jou eerder op grond van die liefde; ja, ek, Paulus, 'n ou man, en nou ook 'n gevangene van Jesus Christus. ¹⁰Ek vra jou namens my kind, wat ek in my boeie verwek het, Onesimus, ¹¹wat vroeër vir jou onbruikbaar was, maar nou vir jou en vir my baie bruikbaar is, ¹²hom wat ek teruggestuur het.

Nou stel hy die *propositio*²⁷ (hoofgedagte/hoofteema), dit wil sê hy bring dit wat hy in gedagte het, na vore, maar geleidelik en op 'n verskuilde manier. Onesimus het Filemon te na gekom en hom skade berokken; daarom was Filemon se gemoed met goeie reg²⁸ erg geïrriteerd en onbuigsaam. En daarom was dit nodig vir die apostel om die beledigde en geïrriteerde man op 'n sagter manier te hanteer. Dit is hoekom hy dit wat hy wil hê, met soveel vernuf aanbied en dit met duidelike voorafargumente verpak, sodat hy Filemon se ietwat harde gemoed breek en bereik wat hy wil, voordat hy dit welsprekend verwoord.

Die argumente word gebaseer op die *persona* (karakter) van Filemon, Paulus en Onesimus. Die *scopus* (doel) is dat Filemon die wegloopslaaf Onesimus terugontvang. Met die oog daarop om Filemon te oortuig, herinner Paulus hom eers aan sy plig en redeneer hy op grond van dit wat eerbaar en regverdig is: “Ek sou jou kon beveel wat ek nou vir jou gaan vra, Filemon (268), want ek is 'n apostel van Christus en daarom is dit jou plig om te gehoorsaam.” Hierdeur het hy op 'n indirekte manier aangedui dat dit regverdig en eerbaar is dat iemand wat vir groter oortredings van sy Meester genade ontvang het, die kleiner oortreding van sy broers moet vergewe, Matteus 18[:32vv]. Inderdaad, met wonderlike vaardigheid verander hy die trant na 'n smeekgebed.²⁹ Hy doen dit asof terloops,³⁰ alhoewel hy juis hierdie saak wat in dié geval die meeste krag het, as die sterkste argument aanbied. Hy bedoel: “Alhoewel ek dus my gesag oor jou kon uitoefen, het ek dit nietemin verkies om by jou in hierdie geval te pleit op grond van liefde en jou aan jou liefde te herinner, juis omdat almal oor jou uitnemende liefde praat.” Hy sê egter nog nie wat hy wil hê nie, maar deur Filemon se emosie op 'n merkwaardige manier te ontroer, toon hy eers dat die persoon wat smee, nie verag moet word nie. Hierdie deel word op sy eie *persona* (karakter) gebaseer. Hy skep *pathos* (gevoel) deur sy ouderdom, dit wil sê die feit dat hy oud is, en voorts deur sy swakheid en sy kettings, asof hy saam met die digter³¹ sê: “Ontferm jou oor Daunus se ouderdom!” [Verg. Aen. 12,934] en “Ontferm jou oor jou ouer in kettings” [Aen. 12,43]. Die apostel sê dus: “Jy sal nie iemand wat iets vra, weier nie, eerstens nie vir Paulus, jou apostel in Christus nie, en verder ook nie vir 'n ou man nie, want jy weet wat die natuur aan ou mense verleen. Jy weet ook hoe ou mense behandel moet word. Voeg nou daarby dat ek 'n gevangene is, ja, 'n gevangene, 'n ou man en 'n gevangene van Jesus Christus. Waarom sou jy iemand wat so belangrik is, se versoek weier?”³² Nou inderdaad, ná die argumente, voeg hy dit by waarvoor hy vra, en met merkwaardige duidelikheid omdat hy nou op grond van die *persona* (karakter) van Onesimus redeneer. En aan die begin sê hy nie “Ek gee jou opdrag om Onesimus te ontvang” nie, maar hy herhaal die woord “vra”; hy sê ook nie bloot “vir Onesimus” nie, maar wel “vir my seun”. Hierby voeg hy iets nog duideliker by: “wat ek verwek het”, naamlik in³³ Christus, deur die evangelie “in boeie”. Hy dui immers aan dat hy Onesimus op 'n baie teer manier liefhet. Verder deur vanuit sy naam en sy bruikbaarheid te redeneer, voeg hy by: “Tot sover het hy sy naam glad nie gestand gedoen nie”, dit wil sê: “Hy was van weinig nut en nie deugsam nie”.³⁴ Ὁνήσιμος, Onesimus, beteken immers “bruikbaar”, volgens die etimologie.³⁵ “Nou sal hy inderdaad vir jou nie min bruikbaar wees nie, aangesien hy baie bruikbaar vir my in die gevangenis was, om watter rede ek hom terugstuur. As ek hom immers nie as 'n persoon van integriteit en iemand wat bruikbaar is, ervaar het nie, sou ek beslis nie so 'n dief en verkwister teruggestuur het nie.” So word selfs die misdaad van die ellendeling versag.

¹²Maar jy moet hom, dit wil sê, my ingewande, ontvang, ¹³hom wat ek by my wou hou, sodat hy my namens jou in die boeie van die evangelie kon dien, ¹⁴maar (269) sonder jou besluit³⁶ wou ek niks doen nie, sodat jou goedheid nie uit verpligting kom nie, maar vrywillig.

Hy gaan voort met die *confirmatio*³⁷ (bewysvoering) en *commendatio* (aanprysing) van Onesimus, want nou noem hy hom sy eie “ingewande”, dit wil sê “die mees intieme gevoelens van my hart en my unieke geliefde seun.”³⁸ Omdat Filemon immers inderdaad kon reageer: “As hy so bruikbaar vir jou was, so geliefd, waarom het jy hom nie by jou gehou nie”, antisipeer hy dit stil-stil en sê: “Ek sou hom beslis by my wou hou, want die integriteit van die man is so sigbaar dat ek nie iemand anders bo hom as dienaar sou wou hê nie. En werklik, as jy vir my enigiemand as slaaf wou stuur om my namens jou in boeie te dien, sou jy nie iemand beter as Onesimus kon stuur nie.” Hierdie uitsonderlike lof vir Onesimus sou die gemoed van sy eienaar met hom kon versoen, beter as enigiets anders. Daar volg nou egter iets wat die gedagte wat hy begin het, afrond: “Maar sonder jou besluit wou ek niks doen nie.” Rede: “Sodat dit nie ’n geval sou wees dat jou weldaad uit dwang voortgekom het nie, en nie uit welwillendheid nie.” Weldade is dus net weldade as hulle vrywillig en spontaan geskied. Met watter regverdiging³⁹ sal die monnike wat kinders van hulle ouers wegskeur om God in daardie monnik-instellings te dien, hulleself en hulle verfoeilike ontvoerings dus voortaan verdedig? Die rede [wat hulle aanvoer] mag oortuigend en goed lyk, maar Paulus wou nie ’n slaaf in regmatige diens behou sonder sy eienaar se toestemming nie. Daardie mense hou kinders egter op ’n onregmatige manier of teen die wil van hulle ouers, familie en naasbestaendes, maar as Paulus dieselfde standpunt gehuldig het as dié wat vandag met hulle Christelike vryheid spog, sou hy met groot woede en minagting uitgeroep het: “Christene is vry. Toe Onesimus die naam van Christus omhels het, het hy opgehou om Filemon se slaaf te wees; tensy die kerk dus deur boosheid ondermyn moet word, sal jy Onesimus vrylaat.” Hy beskou dit nou egter as onregverdig om iemand anders se slaaf in die heilige diens te hou. Die leerstellings van die Anabaptiste wyk dus [ook] baie ver⁴⁰ van die evangeliese waarheid af!

¹⁵Want dalk het hy juis vir ’n tyd weggegaan, sodat jy hom vir ewig sou terugontvang,

¹⁶nie meer as ’n slaaf nie, maar as meer as ’n slaaf, naamlik as ’n geliefde broer, veral vir my, maar hoeveel te meer dan vir jou, sowel in die vlees as in die Here! ¹⁷As jy my dus as ’n vennoot beskou, ontvang hom soos vir my.

’n Kort *confutatio*⁴¹ (weerlegging) verwyder sekere besware wat Onesimus se ontvangs kon verhoed. Eerstens kon Filemon beswaar maak: “Moet ek dan ’n wegloopslaaf terugneem?” Paulus antwoord: “Hy het weggegaan – dit erken ek – maar hy het dalk net vir ’n tyd weggegaan.” Deur hierdie klein partikel [dalk] by te voeg, “het hy sy uitspraak getemper, want God se besluite is verborge (270) en dit is roekeloos om met sekerheid uitsprake te maak oor iets wat onseker is.”⁴² “Dalk,” sê hy, “het hy vir ’n tyd weggegaan, sodat jy hom vir ewig sou terugontvang.” Asof hy sou sê: “Jy moet nie net kyk na die feit dat hy gevlug het nie, maar jy moet liever oorweeg met hoeveel voordeel vir jou hy mag terugkeer en watter groot kans op verlossing daardie vlug vir hom beteken het. Hy het dus vir ’n tyd weggegaan sodat jy hom nou vir ewig sou terugontvang. Liggaamlike slawerny en eienaarskap kom met die dood tot ’n einde, maar Christelike broederskap bestaan vir ewig.” Daarop volg “sodat jy hom vir ewig sou terugontvang, nie meer as ’n slaaf nie, maar as meer as ’n slaaf, naamlik as ’n geliefde broer. Ek omhels hom beslis as ’n besonder geliefde broer, aangesien hy Christus met sy hele gemoed omhels het.”

Hierby voeg hy by wyse van vergelyking toe: “Hoeveel te meer sal hy dan vir jou geliefd wees? Afgesien daarvan dat hy saam met jou ’n dienaar van die Here Christus gemaak is en ’n lid van dieselfde liggaam geword het – ’n status waardeur hy ook vir my baie dierbaar is – kom daar immers nog dit by dat hy op ’n besondere wyse deel van jou huishouding is en ook volgens die vlees aan jou verbonde is.” Dan dring Paulus weer by Filemon op grond van sy eie *persona*

(karakter) aan deur te sê: “As jy my as jou vennoot wil hê, moet jy ook vir Onesimus as vennoot hê – iemand wat ek self as my vennoot en my seun en my ingewande beskou. As jy hom egter nie ontvang en nie by jou wil hê nie, moet jy besef dat jy ook my vennootskap sal misloop.”⁴³

¹⁸Maar as hy jou enigsins benadeel het of iets skuld, sit dit op my rekening. ¹⁹Ek, Paulus, skryf dit met my eie hand: ek sal dit terugbetaal – om nie eers te noem dat jy ook boonop jouself aan my verskuldig is nie.

Paulus reageer hiermee op die tweede [moontlike] beswaar. Onesimus het immers huis-houdelike goed gesteel en homself toe probeer red deur te vlug. Hy het egter na Italië gevlug en na Rome gekom, soos ek ook hier bo⁴⁴ vermeld het, om te verhoed dat hy naby [Filemon se huis] makliker gevang word, maar daar het hy al sy eienaar se geld deur weelde verkwis.⁴⁵ Dit het Filemon se gemoed gekrenk. Daarom tree Paulus hier as borg vir Onesimus op en neem sy verpligting namens hom op, deur ’n *chirographum*⁴⁶ (geskrewe waarborg) daarvoor te gee. “Ek,” sê hy, “sal daarvoor betaal; sit dit op my rekening as hy jou enigsins benadeel het. Daar is niks hier wat jy hoef te vrees⁴⁷ nie; ek, Paulus, skryf dit met my eie hand. Ek dink nie jy sal my verpligting en borgskap van die hand wys nie – jy wat goed weet hoeveel jy my skuld; nie net hierdie skuld nie, maar ook jouself.” Paulus het hom immers tot die lewe herstel, dit wil sê, van hom ’n Christen gemaak. Hier sien jy in hierdie voorbeeld hoe ons onself en alles wat ons het, aan ons broers verskuldig is. Ek dink ook dat die gelykenis van die Here hierop van toepassing is, soos wat dit in Lukas 10[:30–37] vertel word en deur ons by 2 Korintiërs 8 verduidelik word (271).

²⁰Ja, broer, laat ek in die Here vreugde uit jou put; verkwik my ingewande in die Here.

²¹Met vertroue in jou gehoorsaamheid skryf ek aan jou, wetende dat jy selfs meer sal doen as wat ek van jou vra.

Die *epilogus*⁴⁸ (slot) is duidelik emosioneel van aard en is bedoel om meegevoel op te wek en te oortuig. “Vai (ja),” sê hy, “broer” – wat die toon is van iemand wat ’n dringende beroep doen.⁴⁹ ’n Mens kan dit alles as volg in Duits vertaal: “Ag, my broer, verheug my tog om God se ontwil! Verheug my hart in die Here!” Dit is egter pragtig en in pas met sy bedoeling dat Paulus hom oor Filemon verheug asof hy dit waarna hy strewe, reeds verkry het. Hy sê immers: “Ek twyfel nie aan jou liefde nie en daarom gebruik ek nie baie woorde teenoor jou nie, want ek weet dat jy in hierdie saak meer sal doen as wat ek van jou vra – selfs meer as die manier waarop jy jouself tot dusver aan my gewy het.”

²²Maak terselfdertyd ook vir my verblyf gereed, want ek hoop dat ek deur julle gebede weer aan julle gegee sal word. ²³Epafras, my medegevangene in Christus Jesus, stuur groete, ²⁴saam met Markus, Aristargus, Demas en Lukas, my medewerkers. ²⁵Mag die genade van ons Here Jesus Christus met julle gees wees! Amen.

Hieronimus⁵⁰ het tereg gedink dat die apostel na verblyf verwys sodat Filemon sou doen wat hy vra omdat hy hom spoedig verwag het. Paulus sou dit egter ook werklik kon versoek het omdat hy op die gebede van die gelowiges staatgemaak het – gebede wat besonder effektief by die Here is. Die vername manne wat hy hier noem,⁵¹ word elders vermeld.⁵² Demas het nog nie afvallig geraak nie. Mag die Here aan alle gelowiges ’n gees van standvastigheid skenk waardeur hulle, aangespoor, tot die einde toe in die verkondiging⁵³ van die evangelie kan volhard. Amen.

Einde.

4.2 Die opbou van die kommentaar

Bullinger volg in sy kommentaar die tipiese opbou wat vir kommentare in sy tyd gebruik is – ’n opbou wat reeds in die oudste beskikbare kommentaar op die Brief aan Filemon gebruik word, naamlik die kommentaar van Ambrosiaster:⁵⁴ ’n *argumentum* aan die begin waarin die ontstaansituasie van ’n geskrif kortliks beskryf word (met soms ook ’n kort opsomming van die boodskap van die geskrif), gevolg deur ’n verduideliking van die betekenis van die geskrif deur dit stukkies vir stukkies te werk. Hierdie opbou is eeue lank in kommentare gevolg en is dus in Bullinger se tyd en ook vir ’n lang tyd daarna gevolg wanneer kommentare geskryf is. Daar is egter twee opvallende vernuwings wanneer Bullinger se kommentaar met ander kommentare voor syne vergelyk word.

Eerstens het hy nie – soos wat die gebruik vir baie eeue was – die teks van die Vulgaat vir sy kommentaar gebruik nie, maar wel die Latynse teks van die Nuwe Testament wat Erasmus geskep het. Erasmus het in 1515 ’n Griekse Nuwe Testament saamgestel wat hy *Novum Instrumentum* genoem het. Daarna het nog vier opgedateerde weergawes hiervan verskyn, onder die titel *Novum Testamentum*. Erasmus het nie net ’n Griekse Nuwe Testament saamgestel nie, maar ook sy eie Latynse vertaling saam daarmee uitgegee omdat baie teoloë nie Grieks kon lees nie en ook omdat hy van oortuiging was dat die Vulgaat hersien behoort te word omdat dit nie akkuraat was nie. Hieroor het hy erg onder kritici deurgeloopt (Krans 2006:9–14). Bullinger maak egter wel gebruik van Erasmus se Latynse teks, meestal van die 1522-uitgawe (Vollenweider 2017:7), maar in sommige gevalle ook van die ander uitgawes (kyk byvoorbeeld die bespreking in Baschera 2013:lxiv–lxx). In hierdie opsig deel hy dus die waardering wat mense soos Johannes Lang en Martin Luther vir Erasmus se bydrae gehad het. Lang het byvoorbeeld sy vertaling van die Matteusevangelie (Junie 1521) en Luther sy vertaling van die Nuwe Testament (September 1522) op Erasmus se Griekse Nuwe Testament gebaseer (Leutzsch 2022:354–75).

Tweedens is dit opvallend hoe die opbou van Bullinger se kommentaar beïnvloed is deur insigte wat uit die klassieke retoriek voortspruit. Dit gebeur glad nie in ander kommentare wat in hierdie era geskryf is nie, onder andere nie in dié van Johannes Bugenhagen (1525), Martin Luther (1527), Thomas de Vio Cajetan (1529), Johannes Brenz (1543) en Johannes Calvyn (1551) nie. Hierdie soort benadering vind ’n mens eers weer baie later, in 1565, in die kommentaar van Georg Major (wat dit ook anders as Bullinger doen).⁵⁵ Bullinger se kommentaar op Filemon is die eerste waarin insigte in die klassieke retoriek gebruik is om die retoriek van die brief te verduidelik. Bullinger se benadering tot retoriek is gebaseer op die werk van Melancthon. Hierdie saak word later volledig bespreek, maar op hierdie stadium word net gewys op die manier waarop hy die brief indeel:

vv. 1–3: *inscriptio* (aanhef)

vv. 4–6: *exordium* (inleiding)

v. 7: in plaas van ’n *narratio* (weergawe van die gebeure), ’n verwysing na hoeveel vreugde Paulus uit Filemon se optrede put

vv. 8–12a: *propositio* (hoofgedagte)

vv. 12b–14: *confirmatio* (bewysvoering)

vv. 15–17: kort *confutatio* (weerlegging van moontlike beswaar van Filemon)

vv. 18–19: weerlegging⁵⁶ van tweede moontlike beswaar van Filemon

vv. 20–21: *epilogus* (slot)

4.3 Die bronne wat Bullinger gebruik het

Die twee bronne waarop Bullinger die meeste in sy kommentaar staatgemaak het, is Erasmus en Hieronimus.

Wat Erasmus betref, is reeds bo genoem dat Bullinger Erasmus se Latynse teks van die Nuwe Testament vir sy kommentaar gebruik het. Verder maak hy ses keer van Erasmus se verduideliking van die brief in sy *Paraphrasis* en sy *Annotationes* gebruik, vir agtergrondinligting en vir die verduideliking van sekere betekenisnuanses in die teks.

In die verduideliking van die aanhef van die brief (vv. 1–3), maak hy van Erasmus se *Annotationes* gebruik (sonder om hom eksplisiet te noem) wanneer hy betoog dat Onesimus 'n Kolossenser was:

Wat Onesimus betref, is daar geen twyfel dat hy 'n Kolossenser was nie. Al dink Theodoretus in die Griekse skolia dat hy 'n Frigiër was, sê die apostel nietemin self aan die Kolossensers: “Ek het Tigikus saam met Onesimus gestuur, 'n getroue en geliefde broer, wat van julle af kom [Kol. 4: 8–9].”

Bullinger baseer sy stelling oor die Griekse skolia op Erasmus se *Annotationes* op Filemon,⁵⁷ maar hy verstaan Erasmus nie heeltemal reg nie. In sy *Annotationes* maak Erasmus die volgende opmerking oor v. 19:

Die heilige Hieronimus redeneer op grond van hierdie gedeelte dat Onesimus van sy eienaar gevlug het, nie sonder diefstal nie. Theodoretus verklaar ook dieselfde in die skolia van die Grieke. In dieselfde kommentare vind ek dat Filemon 'n Frigiër was, onder wie daar 'n groot voorraad slawe was; vandaar die spreekwoord dat 'n Frigiër deur slae verbeter word (my vertaling van die Latynse teks in Van Poll van de Lisdonk 2014:224.100–226.105).

Erasmus se verwysing na Filemon wat 'n Frigiër was, is bedoel om 'n brug te vorm na die spreekwoord wat hy aanhaal oor Frigiërs wat deur slae verbeter moes word. Dit lyk of hy daarmee in gedagte het dat Onesimus ook 'n Frigiër was, maar dit nie uitdruklik sê nie. Kolosse was in Frigië geleë en dus beteken die feit dat Erasmus sê dat Filemon 'n Frigiër was, nie noodwendig dat hy nie 'n Kolossenser was nie. Bullinger plaas egter “Kolosse” teenoor “Frigië”. Die Griekse “skolia” waarna Erasmus hier verwys, was 'n versameling uittreksels uit verskeie Patristiese en Middeleeuse uitleggers in die elfde-eeuse kodeks 2817 (AN III, 11) wat in Erasmus se tyd in die Dominikaanse klooster in Basel was en wat hy vryelik kon gebruik (Hovingh 2012:11). Die teks is elektronies beskikbaar by <https://ntvmr.uni-muenster.de/manuscript-workspace?docID=32817>. Die gedeelte waarna Erasmus verwys, verskyn op bladsy 344r (nommer 6960) en daar staan:

Filemon was 'n merkwaardige man, enersyds 'n Frigiër van afkoms en andersyds 'n gelowige deur sy gedrag, en iemand wat die behoeftes van die heiliges ondersteun het. Sy slaaf Onesimus het gevlug nadat hy hom besteel het (my vertaling van die Griekse teks).

Erasmus het dus sy bron korrek gebruik.⁵⁸

In dieselfde gedeelte noem Bullinger dat hy dink dat Apfia Filemon se vrou was en verwys dan na Erasmus wat ook so gedink het. Erasmus noem dit in sowel sy *Annotationes* (Van Poll-van de Lisdonk 2014:218.14–7) as sy *Paraphrasis* (Van Poll-van de Lisdonk 2019:492.9) en dit is dus onseker op watter een van hierdie twee Bullinger sy stelling baseer.

In sy bespreking van v. 9 (“Ek, Paulus, ’n ou man, en nou ook ’n gevangene van Jesus Christus ...”) gee Bullinger ’n redelike lang verduideliking van wat Paulus bedoel deur dit in Paulus se eie woorde te verduidelik. Hierdie verduideliking stem ooreen met Erasmus se weergawe daarvan in sy *Paraphrasis* (Van Poll-van de Lisdonk 2019:494.33–9). (Die hele *Paraphrasis* is geskryf asof dit Paulus se direkte woorde is.)

Net ’n entjie verderaan maak Bullinger van sowel die *Paraphrasis* as die *Annotationes* gebruik wanneer hy verduidelik wat Paulus bedoel wanneer hy in v. 11 sê dat Onesimus wat vroeër vir Filemon onbruikbaar was, nou bruikbaar geword het. Hy begin deur te verduidelik dat Paulus bedoel dat Onesimus “van weinig nut en nie deugsam” is nie – ’n direkte aanhaling uit die *Paraphrasis* (*parum utilis et frugi*; Van Poll-van de Lisdonk 2019:494.45–7). Dit word dan opgevolg met ’n stelling dat die naam Ὀνήσιμος volgens die etimologie “bruikbaar” beteken – inligting wat hy op Erasmus se verduideliking van v. 19 in sy *Annotationes* (Van Poll-van de Lisdonk 2014:226.122) baseer.

Vervolgens verwys hy na Erasmus in sy verduideliking van v. 12, wanneer Paulus van Onesimus as sy “ingewande” praat. Volgens Bullinger beteken dit dat Paulus bedoel dat hy “die mees intieme gevoelens van my hart en my unieke geliefde seun is” – ’n beskrywing waarvan die laaste vier (Latynse) woorde ooreenstem met Erasmus s’n in sy *Paraphrasis* (*et unice charum filium*; Van Poll-van de Lisdonk 2019:494.50).

Laastens baseer Bullinger sy verduideliking van die Griekse term ναί (“ja”) in v. 20 (“Ja, broer, laat ek in die Here vreugde uit jou put ...”) op Erasmus se verduideliking daarvan in sy *Annotationes*: Dit is die toon “van iemand wat ’n dringende beroep doen”. Bullinger haal hier direk uit die *Annotationes* aan (*vox obtestantis*; 2014:226,108–9).

Bullinger verwys ses keer na Hieronimus se kommentaar: In sy verduideliking van v. 1 stem hy saam met Hieronimus dat Argippus en Filemon beide Kolossensers was (kyk Hieronimus se kommentaar in Bucchi 2003:85.121–3). In v. 7 haal hy ’n lang gedeelte uit Hieronimus se kommentaar aan (Bucchi 2003:93.316–9) om te verduidelik wat Paulus daarmee bedoel dat Filemon die “ingewande” van die heiliges verkwik het: Dit is “apostoliese taalgebruik”, bedoel om die liefde in Paulus se gemoed aan te dui. In sy verduideliking van v. 15 (“Want dalk het hy juis vir ’n tyd weggegaan ...”) haal hy Hieronimus (Bucchi 2003:98.438–40; enkele kleiner wysiginge) met instemming aan: Paulus gebruik die woordjie “dalk” om sy uitspraak te temper omdat God se besluite verborge is en dit roekeloos is om met sekerheid daaroor te praat. In sy kommentaar op v. 17 (“As jy my dus as vennoot beskou ...”) haal hy Hieronimus (Bucchi 2003:98.461–99.467) se verduideliking aan om te verduidelik wat Paulus in gedagte het: Filemon is Paulus se vennoot; Paulus vra nou dat Filemon Onesimus ook as sy vennoot aanvaar. Indien Filemon dit nie doen nie, kan sy vennootskap met Paulus nie meer voortgaan nie. In sy verduideliking van v. 18 (Paulus se versoek dat Onesimus se skuld op sy rekening geplaas word), haal hy Hieronimus (Bucchi 2003:94.336–9) se verduideliking aan (sonder om hom by die naam te noem): Onesimus het huishoudelike goed by Filemon gesteel, na Italië gevlug en daar die geld verkwis deur spandabelrig te lewe. In die geval van v. 22 (“Maak terselfdertyd ook vir my verblyf gereed ...”) haal hy Hieronimus (Bucchi 2003:101.533–8) instemmend aan:

Paulus rig hierdie versoek om druk op Filemon te plaas. Hy vind dit egter nodig om daarop te wys dat dit ook moontlik is dat Paulus hierdie versoek opreg gerig het.

Bullinger verwys een keer na “Ambrosius” – die kommentaar van Ambrosiaster: dat hy gedink het dat Filemon nie ’n kerklike amp beklee het nie (Latynse teks in Vogels 1968:337.17–338.2). Bullinger stem egter nie saam nie. Die feit dat Paulus hom ’n *συνεργός* (“medewerker”) noem, beteken dat hy ook ’n verkondiger van die evangelie was.

Laastens haal Bullinger twee keer uit Vergilius se Aeneïs aan. Dat hy dit doen, is nie vreemd nie. Vanweë die breë Humanistiese opvoeding wat hy gehad het, was hy goed onderlê in die klassieke en verwys hy onder andere ook na Cicero, Seneca, Horatius, Juvenalus en Terentius in sy uitleg van die Nuwe Testament (Baschera en Moser 2015:xi). In hierdie geval haal hy Vergilius aan om te verduidelik hoe Paulus emosie opwek in v. 9 (“... vra ek jou ... ek, Paulus, ’n ou man, en nou ook ’n gevangene van Jesus Christus”). Die eerste aanhaling kom uit Aeneïs 12,934 en sluit aan by Paulus se verwysing na sy ouderdom: “Ontferm jou oor Daunus se ouderdom!” Die tweede aanhaling kom uit Aeneïs 12,43 en sluit aan by Paulus se verwysing na sy gevangenskap (en sy stelling dat hy Onesimus se vader geword het; v. 10): “Ontferm jou oor jou ouer in kettings!”

4.4 Bullinger se siening van die ontstaansituasie van die brief

Wat hierdie saak betref, huldig hy die tradisionele siening oor die brief, soos wat dit deur die eeue in kommentare verduidelik is (kyk Tolmie 2021:259–75 vir ’n opsomming hiervan). In die *argumentum* (situering) aan die begin van die kommentaar skets Bullinger die volgende prentjie: Filemon se slaaf Onesimus het van Filemon, sy eienaar, se besittings gesteel en na Rome gevlug. Daar het hy Paulus hoor preek, die Christelike godsdiens aangeneem en hom daarna in die gevangenis gedien. Hy het dit met soveel opregtheid gedoen dat Paulus besluit het om hom met Filemon te versoen. Daarom het hy die brief geskryf en baie druk op Filemon uitgeoefen om sy wegloopslaaf terug te neem.

In die res van die kommentaar gee hy hier en daar ’n bietjie meer inligting: Filemon was ’n biskop of ’n prediker en nie ’n leek soos wat Ambrosiaster dink nie (vv. 1–3), Filemon en Argippus was beide Kolossensers (vv. 1–3), Apfia was Filemon se vrou (vv. 1–3), Argippus het saam met Paulus in die diens van die evangelie gestaan (vv. 1–3), Onesimus het na Rome gevlug om ver weg te kom van Filemon se huis sodat hy nie maklik gevang word nie en daar het hy Filemon se geld verkwis deur in weelde te lewe (vv. 18–19), Paulus het vir Filemon tot bekering gebring (vv. 18–19) en Demas het nog nie afvallig geword toe Paulus hierdie brief geskryf het nie (vv. 22–25).

4.5 Bullinger se benadering tot die retoriek van die brief

In afdeling 4.2 is reeds daarop gewys dat Bullinger se kommentaar sterk beïnvloed is deur insigte voortspruitend uit die klassieke retoriek. Wanneer ’n mens sy kommentaar binne die uitleggeskiedenis van die brief plaas, word dit duidelik watter vernuwende bydrae hy in hierdie verband maak. Die retoriek van die brief het nog altyd aandag gekry, vanaf die eerste (beskikbare) kommentaar wat ons op die brief het, dié van Ambrosiaster (geskryf in 364–84 n.C.).⁵⁹ Kommentatore het dikwels verwys na Paulus se retoriese strategie en dit soms baie goed beskryf. Hulle het egter nie gebruik gemaak van begrippe uit die klassieke retoriek om dit te doen nie (volledig bespreek in Tolmie 2021:3–258). Die enigste fase toe sulke soort

begrippe wel vir 'n kort tydperk gebruik is, het voorgekom in kommentare wat voortgespruit het uit wat Gilbert Dahan (2018:18–9) “universiteitseksegese” noem. Hierdie kommentatore is beïnvloed deur die ontwikkeling van die *ars dictaminis* – 'n afdeling in die retoriek wat in die elfde en twaalfde eeu ontstaan het en wat gerig was op die onderrig in die skryfkuns van briewe en ander dokumente (kyk byvoorbeeld Camargo 1991:1–59). Teen 1140 was daar eenstemmigheid in wetenskaplike kringe dat 'n brief – soos 'n tipiese Ciceroniaanse toespraak – die volgende vyf dele moes bevat: *salutatio* (“aanhef”), *exordium* (“inleiding”, bedoel om die leser se simpatie, aandag of welwillendheid te bewerkstellig, ook bekend as die *captatio benevolentiae* of die *proverbium*), *narratio* (die agtergrond van die versoek), *petitio* (“versoek”) en *conclusio* (“slot”, Richardson 2007:56). 'n Mens kan die invloed van hierdie ontwikkeling duidelik sien in die manier waarop die volgende drie kommentatore hulle kommentare op Filemon struktureer:

Thomas Aquinas ⁶⁰ (ca. 1245–74)	Pierre de Tarentaise ⁶¹ (1259–69)	Nicholas van Lyra ⁶² (1329)
<i>Salutatio</i> (1–3)	<i>Salutatio</i> (1–3)	<i>Salutatio</i> (1–3)
<i>Narratio</i> (4–7)	<i>Actio gratiarum</i> (4–7)	<i>Captatio benevolentiae</i> (4–7)
<i>Petitio</i> (8–22)	<i>Supplicatio</i> (8–20)	<i>Petitio</i> (8–20)
<i>Salutatio</i> (23–25)	<i>Conclusio</i> (21–25)	<i>Conclusio</i> (21–25)

Alhoewel al drie hierdie kommentatore belangrike retoriese begrippe gebruik het, het nie een van hulle enige nuwe insigte oor Paulus se retoriese strategie geopper nie. Hulle het die begrippe bloot gebruik vir die indeling van die brief. Die opmerkings wat hulle wel soms oor die retoriek van die brief gemaak het, het ooreengestem met dit wat reeds in vroeëre kommentare opgemerk is.⁶³ Verder is die manier waarop hulle die brief ingedeel het ook nie deur enige latere kommentatore oorgeneem nie.

Anders as hierdie drie kommentatore, spandeer Bullinger heelwat tyd aan die retoriek van die brief, en – soos reeds bo aangedui – is hy sterk beïnvloed deur die werk van Melanchthon wie se omvattende retoriek tot 'n groot mate gebaseer was op insigte uit die klassieke retoriek, alhoewel hy nie Melanchthon se benadering klakkeloos oorneem nie. Melanchthon het nie 'n kommentaar op Filemon geskryf nie; Bullinger se kommentaar is dus die eerste geskrif waarin Melanchthon se benadering tot Bybelse retoriek neerslag vind.

In afdeling 4.2 is reeds getoon hoe hy retoriese begrippe gebruik in sy indeling van die brief. Afgesien hiervan skenk hy ook heelwat aandag aan die verduideliking van die retoriek van elke onderafdeling van die brief. Hy verduidelik nie net hoe hy Paulus se bedoeling en die moontlike effek van dit wat hy geskryf het op Filemon verstaan nie, maar skenk ook aandag aan die tipe argumente wat Paulus gebruik het.

4.5.1 Die *argumentum* (opsomming)

In die *argumentum* aan die begin van die kommentaar maak Bullinger twee opmerkings wat sy aanvoeling vir die retoriek van die brief toon:

Hy noem dat Paulus deur die brief Onesimus met Filemon wou versoen en voeg dan by dat Paulus in die brief “op 'n merkwaardige manier druk op Filemon uitoefen (*mire Philemonem urget*)” om sy slaaf wat gevlug het, terug te neem.

Verder dui hy die retoriese genre van die brief as “deliberatief” aan; dus een van die drie soorte toesprake wat in die klassieke retoriek onderskei is. Hierdie beskrywing is gebruik vir toesprake wat oor toekomstige optrede gehandel het, spesifiek oor watter handeling(e) uitgevoer of vermy moes word. Sy waardering vir Paulus se retoriese vaardigheid is ook opvallend:

Die brief is geskryf in die deliberatiewe genre en met soveel vaardigheid en ook met soveel geleerde beknoptheid dat dit vir my lyk asof daar deesdae niks in al die oefeninge en toesprake van redenaars bestaan wat met hierdie brief van Paulus vergelyk kan word nie.

Hierdie beskrywing van Paulus se retoriese vaardighede herinner ’n mens aan die hoë lof wat Melanchthon vir Paulus gehad het (kyk byvoorbeeld die bespreking in Wengert 2009:133–4).

4.5.2 Verse 4–6: *exordium* (inleiding)

Bullinger gebruik nie net ’n retoriese begrip om hierdie afdeling te benoem nie, maar wys ook daarop dat Paulus dit gebruik om welwillendheid te verkry. Verder dui hy ook die soort argumente aan wat Paulus gebruik: ’n argument gebaseer op sy eie *persona* (karakter) en ’n argument gebaseer op ’n aanprysing (*commendatio*) van Filemon. Volgens hom gebruik Paulus eersgenoemde soort argument wanneer hy verwys na die groot sorg waarmee hy bid dat Filemon se geloof kragtig sal word. Die tweede soort argument verwys na die feit dat die ander gelowiges van Filemon se geloof en liefde gepraat het.

4.5.3 Vers 7: *hoeveel vreugde Paulus uit Filemon put*

Dit is insiggewend om te sien hoe Bullinger hierdie gedeelte benoem. Op grond van sy kennis van die retoriek verwag hy hier ’n *narratio* (weergawe van die gebeure). Soos in die klassieke retoriek, het Melanchthon die *narratio* as die tweede deel van ’n toespraak beskou en het in sy kommentaar op Romeine byvoorbeeld 1:18–3:31 as die *narratio* van die brief aangedui (Classen 2000:148 voetnoot 125). In sy retoriek het hy egter ook daarop gewys dat ’n *narratio* nie altyd nodig is nie en dat ’n mens in die praktyk moes besluit wanneer dit gebruik moet word al dan nie (Knape 1993:74). In v. 7 verwys Paulus na hoeveel vreugde en vertroosting hy in Filemon se liefde vir die ander gelowiges vind. Dit sou moeilik kon deurgaans as ’n *narratio* en dit is ook hoe Bullinger dit verstaan: In plaas van ’n *narratio* bou Paulus nou hier voort op die voorafgaande deel en praat hy oor hoeveel vreugde hy uit Filemon se liefde put. Hy verduidelik ook die onderliggende argument wat hier gebruik word: Aangesien Filemon so begaan is oor ander gelowiges se behoeftes, hoop Paulus dat hy ook sy behoefte sal oorweeg.

4.5.4 Verse 8–12a: *propositio* (hoofgedagte)

Volgens Bullinger is hierdie deel die *propositio*, maar bring Paulus dit wat hy in gedagte het, “geleidelik en op ’n verskuilde manier na vore (*lento gradu et contectam*)”. Die rede hiervoor is die feit dat Onesimus Filemon skade berokken het en Filemon met goeie reg vir hom kwaad was. Paulus hanteer hom dus op ’n sagte manier en met soveel vaardigheid dat hy Filemon se houding probeer verander voordat hy direk sy versoek rig: dat Filemon vir Onesimus terugontvang (wat Bullinger die *scopus* [doel] van die brief noem).

In hierdie geval benut Paulus volgens hom weer argumente gebaseer op *persona* (karakter), en wel die karakters van Filemon, Paulus en Onesimus. In Filemon se geval herinner Paulus hom daaraan dat dit noodsaaklik is dat hy sy plig nakom en doen wat eerbaar en reg is. In Paulus se

geval handel dit daaroor dat hy nie sy apostoliese gesag gebruik nie, maar eerder 'n versoek aan Filemon rig en hom aan sy ouderdom en gevangenskap herinner. Volgens Bullinger verander Paulus die trant van die brief hier na 'n smeekgebed (letterlik “smeekgebede”, *preces*) en is dit die sterkste soort argument wat hy in hierdie deel van die brief gebruik. Deur sy ouderdom en gevangenskap te noem, skep hy *pathos* (gevoel) – net soos wat in Vergilius se Aeneïs gebeur. Laastens redeneer Paulus op grond van Onesimus, sy “seun”, se karakter: Paulus wys nie net op sy liefde vir Onesimus nie, maar sinspeel ook op feit dat Onesimus se naam “bruikbaar” beteken. Hy gebruik die begrip *etimologie* (*etymologia*). Paulus het hom baie bruikbaar in die gevangenis gevind; as dit nie die geval was nie, sou hy hom nie teruggestuur het nie.

4.5.5 Verse 12b–14: *confirmatio* (bewysvoering)

Bullinger noem hierdie deel *confirmatio*, dit wil sê die deel van die argument waarin Paulus sy bewyse aanvoer. Dit doen hy by wyse van 'n *commendatio* (aanprysing) van Onesimus. Hy noem Onesimus sy “ingewande” en bedoel daarmee dat Onesimus die mees intieme gevoelens van sy hart geword het. Volgens hom voorsien Paulus ook dat Filemon nou sou wonder hoekom hy (Paulus) nie Onesimus by hom hou as hy dan so lief vir hom is nie. Daarom sê Paulus dat hy Onesimus graag by hom sou wou hou, maar nie sonder Filemon se toestemming nie. Die boodskap aan Filemon is duidelik: Hy kan geen ander slaaf vir Paulus stuur wat beter as Onesimus is nie. Bullinger is ook oortuig dat hierdie uitsonderlike lofprysing van Onesimus sou sorg dat hy en Filemon versoen sou word.

4.5.6 Verse 15–17: 'n kort *confutatio*

Volgens Bullinger weerlê hierdie deel van die brief (asook die volgende deel, vv. 18–19) moontlike besware wat Filemon sou kon opper. Die eerste beswaar wat Filemon sou kon opper, is dat Onesimus 'n wegloopslaaf was. Paulus reageer as volg: Hy erken dat Onesimus weg is, maar sê dat dit dalk net vir 'n tyd was. Verder noem hy dat Filemon hom vir ewig gaan terugontvang. Daarmee bedoel Paulus dat Filemon moes besef hoeveel voordeel hy in die toekoms uit Onesimus gaan trek en ook dat Onesimus se vlug tot sy verlossing gelei het. Verder wys Bullinger daarop dat Paulus ook nog 'n argument gebaseer op sy eie *persona* (karakter) byvoeg: As Filemon wil voortgaan om Paulus as sy vennoot te hê, moet hy ook vir Onesimus as vennoot aanvaar.

4.5.7 Verse 18–19: weerlegging van nog 'n moontlike beswaar van Filemon

Volgens Bullinger is Paulus se aanbod om te betaal vir die skuld wat Onesimus veroorsaak het, bedoel om 'n tweede moontlike beswaar van Filemon te weerlê. Filemon se gemoed was gekrenk oor die feit dat Onesimus van hom gesteel het voordat hy gevlug het. Daarom staan Paulus borg vir Onesimus se skuld deur middel van 'n *chirographum*. 'n *Chirographum* was 'n geskrewe finansiële waarborg en is vanaf die tweede eeu v.C. tot in die Bisantynse tydperk gebruik (Elder 2024:325). Die begrip is ook in Kolossense 2:14 in die Vulgaat gebruik. In Bullinger se tyd was dit ook nog steeds 'n bekende begrip in die regswêreld aangesien die regstelsel(s) in die vroeë moderne Europa sterk deur die Romeinse reg beïnvloed is (kyk byvoorbeeld Stein 1999:86–9).

4.5.8 Verse 20–21: *epilogus*

In sy bespreking van hierdie deel vestig Bullinger die aandag op Paulus se poging om emosie en meegevoel op te wek. Die woorde “Ja, broer” wys dat hy nou ’n dringende beroep op Filemon doen. Om te illustreer hoe dringend hierdie oproep van Paulus is, verduidelik hy selfs die nuanse in Duits.

Hy gebruik nie ’n Latynse begrip om die volgende gedeelte (vv. 22–25) te benoem nie en dit is moontlik dat hy dit nog steeds as deel van die *epilogus* beskou het. Wat Paulus se retoriek in hierdie deel betref, vestig hy die aandag slegs op een saak, naamlik dat Hieronimus tereg gedink het dat Paulus vir Filemon vra om vir hom verblyf gereed te maak om ekstra druk op hom te plaas.

4.6 Bullinger se benadering tot die teologie van die brief

In die bespreking van die *argumentum* (situering) van die brief noem Bullinger kortliks dat Onesimus Paulus met soveel opregtheid in die gevangenis gedien het dat Paulus dit oorweeg het om hom en Filemon te versoen. ’n Entjie verder verduidelik hy hoe die brief toegeëien behoort te word: Dit is ’n merkwaardige voorbeeld van liefde (*charitas*), aangesien iemand so belangrik soos Paulus die saak van ’n dief met soveel ywer opneem. Daaruit lei hy af dat gelowiges almal wat in sonde geval het, moet vergewe, mits hulle tot inkeer gekom het.

Die feit dat Paulus Filemon se huisgesin ’n gemeente (letterlik “kerk”, *ecclesia*) noem, word deur Bullinger op twee maniere toegeëien. Eerstens leer dit vir gelowiges dat hulle huis-houdings ook deur vroomheid en godsdiens gekenmerk moet word. Tweedens beteken die feit dat Filemon ’n huis, vrou, kinders en slawe besit het, dat mense wat bedienaars van die evangelie opdrag gee om arm te bly, afwyk van die waarheid. Alhoewel hy hierdie mense nie by die naam noem nie, is sy uitspraak gerig teen die Anabaptiste, ’n groep radikale Protestante wat teen die kinderdoop gekant was.⁶⁴ Sommige van hulle het ook geglo dat evangeliedienaars eenvoudig moes wees (dus, sonder akademiese opleiding) en dat hulle nie ’n salaris moes kry of ’n eie huis mag besit het nie (Stephens 2019:318–20). Dit is hoekom hy hierdie gedagte teen hulle aanwend.

In sy bespreking van vv. 4–6 vestig Bullinger die aandag op Filemon se “goeie werk” en voeg dan tipies gereformeerde by “nie op grond van ons eie verdienste nie, maar op grond van Christus se genade”. Verder is hy van mening dat hierdie gedeelte van die brief die vier fundamentele *capita* (“kernaspekte”) van die Christelike godsdiens saamvat: volgehoue gebed,⁶⁵ ’n vaste geloof in God, liefde vir al die ander gelowiges en ’n voortdurende groei in goeie werke. Vir hom draai die hele Christelike lewe om hierdie vier aspekte.

In v. 14 vestig hy die aandag op die feit dat Paulus sê dat hy niks sonder Filemon se besluit wou doen nie, en dat die rede wat hy aangee, is dat Filemon se weldaad nie uit dwang moet voortvloei nie. Hieruit lei Bullinger af dat weldade net weldade is wanneer hulle vrywillig en spontaan geskied. Op grond hiervan val hy die praktyk om kinders in kloosters op te neem polemies aan deur te vra watter regverdiging die monnike het wat kinders van hulle ouers wegskeur om hulle in die kloosters op te neem. Hulle hou die kinders onregmatig daar teen die wil van hulle ouers en familie. Dit bots met Paulus se benadering wat nie Filemon se slaaf in sy eie regmatige diens wou hou sonder Filemon se toestemming nie. Volgens hom sou Paulus ’n heeltemal ander benadering gevolg het as hy van dieselfde opinie as die monnike was. Hy sou geredeneer het dat alle Christene vry is en dat Onesimus dus opgehou het om Filemon se

slaaf te wees toe hy 'n Christen geword en dat Filemon hom daarom moet vrylaat. Vervolgens verskuif hy sy aandag na die Anabaptiste: Paulus het dit as onregverdig beskou om iemand anders se slaaf in die diens te behou. Hiermee bedoel hy dat Paulus aanvaar het dat Onesimus Filemon se eiendom is en dus sy eiendomsreg gerespekteer het. Hierdie houding het verskil van die Anabaptiste se houding oor eiendomsreg (kyk byvoorbeeld Stephens 2019:321–2) – waaruit hy aflei dat hulle afwyk van die evangeliese waarheid. Die skerpheid van sy kritiek is opvallend. Die Anabaptiste wyk “baie ver” (letterlik “ver en wyd”, *longe lateque*) van die evangeliese waarheid af. Voorts het hy vroeër in hierdie gedeelte na die optrede van die monnike verwys as “verfoeilike ontvoerings” (*nephanda plagia*) en hulle daarvan beskuldig dat hulle kinders “wegskeur” (*abripientes*) van hulle ouers af.

Bullinger se kritiek teen die Rooms-Katolieke praktyke is nie nuut nie, en stem ooreen met ander gereformeerde sieninge.⁶⁶ Martin Luther het ook hierdie deel in Filemon polemies aangewend, maar op 'n ander manier as Bullinger:

Monnike verdien dus geen beloning nie omdat hulle onder dwang optree. Die pous het 'n hele kerk wat hy so met bevele dwing. Daarom is sy kerk nie van Christus nie, al sit hy daarin – 'n sinagoge. Hy dwing immers mense met blote bevele en dié wat hom gehoorsaam, doen dit nie uit vrye wil nie, maar uit noodsaak of uit [eie] voordeel. Sulke mense is nie van die kerk nie, maar van die wet en die sinagoge (my vertaling van die teks in Luther 1902:25.76.22–6).

In die geval van v. 15 haal Bullinger Hieronimus goedkeurend aan: Deur die woordjie “dalk” (“Dalk het hy juis vir 'n tyd weggegaan ...”) by te voeg, temper Paulus tereg sy uitspraak, want dit is roekeloos om met sekerheid oor God se besluite te praat. Hy verduidelik Paulus se argument verder in sy eie woorde: Liggaamlike slawerny en eienaarskap kom met die dood tot 'n einde, maar Christelike broederskap bestaan vir ewig. Verder is Onesimus nou nie net saam met Filemon 'n dienaar van Christus en lid van dieselfde geestelike liggaam nie, maar ook op 'n besondere manier deel van Filemon se huishouding. Hy eien egter nie hierdie gedagte vir sy eie tyd toe nie.

Paulus se terloopse verwysing na die feit dat Filemon homself aan Paulus te danke het (v. 19) word soos volg deur hom verstaan: (Deur sy bekering) het Paulus Filemon tot die lewe herstel. Dit word só deur hom vir sy lesers toegeëien: Dit is vir ons 'n voorbeeld in die sin dat ons onself en alles wat ons het, aan medegelowiges verskuldig is. Hy voeg by dat die Gelykenis van die Barmhartige Samaritaan ook hierop van toepassing is.

Aan die einde van die kommentaar verbind hy Paulus se seëngroet (“Mag die genade van ons Here Jesus Christus met julle gees wees”) spesifiek aan 'n gees van standvastigheid wat die Here aan alle gelowiges moet skenk sodat hulle kan volhard. Die rede hiervoor lê waarskynlik in die feit dat Bullinger in die voorafgaande net oor een van die persone in vv. 24–25 'n opmerking maak, naamlik Demas: dat hy nog nie afvallig geword het toe Paulus hierdie brief geskryf het nie.

5. Evaluering

Daar is heelwat inligting in Bullinger se kommentaar wat nie nuut is nie. Sy siening van die agtergrondsituasie van die brief stem byvoorbeeld ooreen met die manier waarop dit al vir eeue

verstaan is. Daar is ook geen nuwe insigte in die detailaspekte van Paulus se retoriese strategie in sy kommentaar nie⁶⁷ en baie van sy teologiese insigte stem ooreen met bestaande sieninge van die brief. Nietemin is sy kommentaar nie bloot 'n versameling van bestaande insigte nie. Twee sake val 'n mens op:

Eerstens is hy die eerste uitlegger in die uitleggeskiedenis van die brief wat Paulus se retoriese strategie in die brief op grond van insigte uit die klassieke retoriek beskryf. Soos bo verduidelik, het hy die insigte wat hy in Melanchthon se benadering tot die retoriese analise van tekste gekry het, gebruik om die brief in te deel. Dit was egter meer as net 'n blote formele oefening. Anders as wat die praktyk vir baie eeue was, het hy nie net op die retoriek van sinne of kleiner frases in die brief gefokus nie, maar deur die manier waarop hy die brief gestruktureer het, ook gewys hoe Paulus se argument stap vir stap in die brief ontwikkel. Al stem sy verstaan van Paulus se retoriek in die kleiner onderafdelings ooreen met bestaande insigte in sy era, het hy dit alles dus binne 'n groter oorhoofse argument verpak en wys hy hoe Paulus se gedagtes stelselmatig ontvou: Paulus gebruik die inleiding (*exordium*) om welwillendheid te skep (vv. 1–3). In plaas van die *narratio* (weergawe van die gebeure) wat 'n mens dan sou verwag, beklemtoon hy hoeveel vreugde hy uit Filemon se optrede put. Hierop volg die hoofgedagte (*propositio*) van die brief (vv. 8–12a), waarna hy oorgaan tot bewysvoering (*confirmatio*; vv. 12b–14). Dit word opgevolg met 'n dubbele weerlegging (*confutatio*) van moontlike besware wat Filemon teen sy versoek kon opper (vv. 15–19). Die brief word afgesluit met 'n slot (*epilogus*). Of 'n mens nou met hierdie siening van die opbou van die brief saamstem of nie, dit bly 'n belangrike ontwikkeling in die uitleggeskiedenis van die brief aangesien dit die eerste keer is dat die oorhoofse argument in die brief op hierdie manier verduidelik word. Afgesien hiervan, skenk hy ook aandag aan die soort argumente wat Paulus gebruik, byvoorbeeld argumente gebaseer op *persona* (karakter), lofprysing en *pathos* (gevoel). In sommige gevalle mag dit 'n bietjie geforseerd voorkom, byvoorbeeld wanneer hy die feit dat Paulus na sy gebede verwys (v. 4) as 'n argument gebaseer op Paulus se *persona* (karakter) beskryf. Die belangrike punt bly egter dat hy dieper gedink het oor Paulus se retoriese strategie as ander uitleggers van die brief.

Die genuanseerde manier waarop hy insigte uit die klassieke retoriek gebruik, is ook opvallend. Hy druk nie 'n retoriese skema op die brief af nie. Dit blyk byvoorbeeld uit die feit dat hy uitdruklik sê dat Paulus in hierdie brief nie van 'n *narratio* (weergawe van die gebeure) gebruik maak nie. Toe die nut van klassieke retoriek amper vier eeue later deur Nuwe-Testamentici herontdek is, het nie almal op dieselfde genuanseerde manier as Bullinger te werk gegaan nie. Soms is daar teen wil en dank 'n *narratio* in die brief gevind. Byvoorbeeld, volgens Christopher Kunitz (2004:124) vorm vv. 8–12 die *narratio*, en volgens Chantal Nsongisa Kimesa (2024:170) is vv. 8–9 die *narratio*.

Aan die ander kant is dit ongelukkig ook waar dat die retoriese struktuur wat Bullinger in die brief vind, 'n fokusverskuiwing tot gevolg het wat daartoe lei dat hy een van die hoofmomente in die brief misluk. Die kern van Paulus se versoek aan Filemon is dat hy Onesimus moet terugontvang. Hy noem dit drie keer: In v. 12 vra hy dat Filemon sy “ingewande” moet ontvang; in v. 15 sê hy dat Filemon Onesimus gaan terugontvang – 'n stelling wat dan met baie belangrike teologiese insigte uitgebrei word: Onesimus kom terug as méér as 'n slaaf, as 'n geliefde broer, sowel in die vlees as in die Here. Direk hierna (v. 17) vra hy 'n derde keer dat Filemon vir Onesimus moet terugontvang, as 'n vennoot, soos wat Paulus Filemon se vennoot is. Die manier waarop Bullinger die brief struktureer, veroorsaak egter dat hierdie versoeke van Paulus minder aandag kry. Volgens hom vind 'n mens die *propositio* (hoofgedagte) van die brief in vv. 8–12a. In hierdie deel van die brief rig Paulus egter nog nie sy versoek nie; hy

maak slegs voorbrand vir die feit dat hy later in die brief 'n versoek gaan rig. Die versoeke volg in vv. 12b, 15 en 17, maar hierdie dele van die brief word in die *confirmatio* (bewysvoering) en *confutatio* (weerlegging van Filemon se besware) geplaas. In die bespreking van hierdie dele skenk Bullinger gevolglik aandag aan sake in die teks wat die retoriese fase wat hy in die teks vind, ondersteun. Dit lei daartoe dat die inhoud van Paulus se versoeke minder aandag kry.

Tweedens is dit so dat die teologie van die brief vir Bullinger besonder belangrik is – juis omdat hy homself in die eerste plek as 'n prediker en 'n herder beskou het (Gordon 2002:170). Uit die bespreking in afdeling 4.6 blyk dat hy die boodskap van die brief op twee maniere vir die mense van sy tyd toe-eien, vir hulle persoonlike geloofslewe en polemies teen wat hy as afwykende sieninge beskou. Laasgenoemde kom slegs drie keer voor, maar die polemieë is baie skerp: Hy val die Anabaptiste twee keer aan oor hulle sieninge van eiendomsreg en die Rooms-Katolieke een keer oor die opneem van kinders in kloosters.

Die toe-eiening vir mense se persoonlike geloofslewe kom egter deurgaans voor: In die bespreking van *argumentum* noem hy dat die brief bedoel was om Filemon en Onesimus met mekaar te versoen en tipeer hy die brief as 'n voorbeeld van liefde wat vir gelowiges leer dat hulle nie vergifnis mag weier aan iemand wat geval het en dan tot inkeer gekom het nie. In vv. 1–3 vestig hy die aandag op die woord *ecclesia* (“kerk”) en lei daaruit af hoe groot die vroomheid en godsdienst in gelowige huise behoort te wees. In sy bespreking van vv. 4–6 wys hy daarop dat gelowiges se goeie werke nooit uit eie verdienste spruit nie, maar altyd van Christus se genade afhanklik is. Verder gebruik hy dié gedeelte om vier kernaspekte in die Christelike godsdienst te beklemtoon: gebede, geloof, liefde teenoor ander gelowiges en goeie werke. In sy bespreking van v. 14 beklemtoon hy dat weldade slegs weldade is as dit vrywillig gedoen word, en in v. 15 dat Christelike broederskap vir ewig bestaan. Paulus se verwysing na Filemon se bekering (v. 19) moet vir gelowiges as voorbeeld dien daarvan dat hulle alles aan hulle medegelowiges verskuldig is. Aan die einde van die kommentaar vestig hy die aandag op die noodsaaklikheid van standvastigheid (teen die agtergrond van Demas se verval).

In sy uitleg van die brief slaag Bullinger dus daarin om talle belangrike temas in die Christelike lewe te beklemtoon: vergifnis, praktiese Christenskap binne die huishouding, gebed, geloof, naasteliefde, goeie werke, vrywillige weldade, broederskap, onderlinge afhanklikheid en standvastigheid. 'n Mens kan nie hiermee fout vind nie. My enigste punt van kritiek is dat hy in die *argumentum* tereg daarop wys dat die doel van die brief is om versoening tussen Filemon en Onesimus te bewerk, maar dat hy in die res van die kommentaar nooit weer ordentlik aan hierdie baie belangrike saak aandag skenk nie. In die *argumentum* noem hy wel dat Paulus versoening probeer bewerk, maar verskuif spoedig die aandag na 'n ander saak: die voorbeeld van Paulus se liefde en vergifnis. Die toe-eiening verskuif dan weg van die saak van versoening na 'n meer algemene saak: dat gelowiges dié wat geval het en tot inkeer kom, moet vergewe. Die manier waarop Paulus later die herstel van die verhouding tussen Filemon en Onesimus teologies begrond met “in die Here” (v. 16) kom ook nie tot sy reg in Bullinger se kommentaar nie. Was dit dalk die gevolg van die manier waarop hy die ontvouing van Paulus se argument verstaan het (soos bo verduidelik)?

'n Laaste opmerking: Dit is jammer dat Bullinger se kommentaar feitlik geen invloed op latere kommentatore gehad het nie. Alhoewel Calvin respek vir sy kommentare gehad het (Holder 2006:249), is daar geen teken in sy kommentaar op Filemon⁶⁸ dat Bullinger se kommentaar enige invloed op sy verstaan van die brief gehad het nie. Die enigste verwysing wat ek in latere

kommentare na Bullinger se kommentaar kon vind, is in John Mayer se kommentaar (1631:572) wat aan die begin van sy kommentaar Bullinger se waardering vir Paulus se retoriek in die brief goedkeurend aanhaal. In die res van Mayer se kommentaar is daar egter min tekens dat sy verstaan van die brief deur sy kommentaar beïnvloed is. Vollenweider (2017:2) het waarskynlik reg dat die uitleggeskiedenis beïnvloed is deur 'n gerigtheid op die “groot” figure in die sestiende eeu soos Luther en Calvyn en dat Bullinger beskou is as iemand wie se bydrae van minder belang was. Ongelukkig het dié idee daartoe gelei dat sy vernuwende insigte in die verstaan van die retoriek van Filemon nooit die aandag gekry het wat dit verdien nie.

Bibliografie

Baschera, L. 2023. In der “Schule göttlicher Weisheit”: Zu Heinrich Bullingers Horizontbestimmung der biblischen Exegese. *Zwingliana*, 50:55–108.

Baschera, L. (red.). 2013. *Bullinger, Heinrich: Werke: Kommentare zu den neutestamentlichen Briefen: Röm–1Kor–2Kor*. Zürich: Theologischer Verlag. Heinrich Bullinger Werke 3.6.

Baschera, L. en C. Moser (reds.). 2015. *Heinrich Bullinger: Kommentare zu den neutestamentlichen Briefen: 1–2Thess – 1–2Tim – Tit – Phlm*. Zürich: Theologischer Verlag. Heinrich Bullinger Werke 3.8.

Bateman, J.J. (vertaler). 1993. *Erasmus: paraphrases on the Epistles to Timothy, Titus, and Philemon, the Epistles of Peter and Jude, the Epistle of James, the Epistles of John, the Epistle to the Hebrews*. Toronto/Buffalo NY/Londen: University of Toronto Press. Collected Works of Erasmus 44.

Baum, G., E. Cunitz en E. Reuss (reds.). 1964 [1895]. *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia. Vol. 52*. Herdruk. New York, NY/Londen: Johnson Reprint Corp. Corpus Reformatorum 80.

Bray, G.L. (vertaler en red.). 2009. *Commentaries on Galatians – Philemon: Ambrosiaster*. Downers Grove, IL: IVP Academic. Ancient Christian Texts.

Brown, A.J. (red.). 2013. *Novvm Testamentvm ab Erasmo recognitvm. Tomus 4: Epistolae Apostolicae (secvnda pars) et Apocalypsis Iohannis*. Leiden: Brill. Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami 6.4.

Bucchi, F. (red.). 2003. *Commentarii in epistulas Pavli apostoli ad Titvm et ad Philemonem*. Turnhout: Brepols. Corpus Christianorum, Series Latina 77C.

Camargo, M. 1991. *Ars dictaminis, ars dictandi*. Turnhout: Brepols. Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 60.

Classen, C.J. 2000. *Rhetorical criticism of the New Testament*. Tübingen: Mohr Siebeck. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 1.128.

Cross, E.L. en E.A. Livingstone (reds.). 2005. *The Oxford dictionary of the Christian church*. 3de uitgawe. Oxford: Oxford University Press.

Dahan, G. 2018. L'exégèse médiévale de l'épître à Philémon. *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge*, 85(1):7–47.

De Gorran, N. 1617. *In omnes divi Pauli epistolas elucidatio*. Antwerpen: I. Keerbergium.

De Lyra, N. 1971 [1492]. *Postilla super totam Bibliam. IV. Straßburg 1492: Unveränderter Nachdruck*. Frankfurt am Main: Minerva GmbH.

Decock, P.B. 2010. The reception of the Letter to Philemon in the Early Church: Origen, Jerome, Chrysostom and Augustine. In Tolmie en Friedl (reds.) 2010.

Elder, N.A. 2024. This hand is validation: Philemon as a Pauline holograph. *New Testament Studies*, 70(3):324–39.

Glazemaker, J.H. 1663. *Desiderius Erasmus: annotationes, of aantekeningen op 't Nieuwe Testament*. Amsterdam: Ian Rievwertsz.

Gordon, B. 2002. Heinrich Bullinger (1504–1575). In Lindberg (red.) 2002.

Hausammann, S. 1974. Die Rhetorik im Dienst der reformatorischen Schriftauslegung. *Kerygma und Dogma*, 20:305–14.

Hill, R.C. (vertaler). 2001. *Theodoret of Cyrus: commentary on the Letters of St. Paul. Volume one: translated with an introduction*. Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press.

Holder, R.W. 2006. Calvin as commentator on the Pauline Epistles. In Mckim (red.) 2006.

Holder, R.W. (red.). 2008. *A companion to Paul in the Reformation*. Leiden/Boston, MA: Brill. Brill's Companions to the Christian Tradition 15.

Hovingh, P.F. 2012. *Annotationes in Epistolam ad Romanos*. Leiden: Brill. Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami 6.7.

Irons, M.S., J.T. Dennison, C.T. Drown en L. Irons. 1999. Translations: Theodoret of Cyrrhus: the Epistle of Paul to Philemon. *Westminster Theological Journal*, 61:111–7.

Kannengiesser, C. 2006. *Handbook of Patristic exegesis: the Bible in Ancient Christianity. With special contributions by various scholars*. Leiden/Boston, MA: Brill.

Knape, J. 1993. *Philipp Melanchthons "Rhetorik"*. Tübingen: Niemeyer. Rhetorik-Forschungen 6.

Krans, J. 2006. *Beyond what is written: Erasmus and Beza as conjectural critics of the New Testament*. Leiden/Boston, MA: Brill. New Testament Tools and Studies 35.

Kumitz, C. 2004. *Der Brief als Medium der ἀγάπη: eine Untersuchung zur rhetorischen und epistolographischen Gestalt des Philemonbriefes*. Frankfurt am Main: Peter Lang. Europäische Hochschulschriften Reihe 23: Theologie 787.

Leutzsch, M. 2022. The first Bible translations into German based on Erasmus's New Testament: Johannes Lang's and Martin Luther's versions of the Gospel of Matthew. *The Bible Translator*, 73(3):354–75.

Lindberg, C. (red.). 2002. *The Reformation theologians: an introduction to theology in the Early Modern Period*. Malden MA: Blackwell. The Great Theologians.

Luther, M. 1902. *D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe*. 25. Band. Weimar: Hermann Böhlau.

Marriott, C. en E.B. Pusey (reds.). 1870. *Theodoreti episc. Cyri commentarius in omnes B. Pauli epistolas II: continens Epistolas ad Ephesios, Philippenses, Colossenses, Thessalonicenses, Hebraeos, Timotheum, Titum et Philemonem*. Oxford: J.H. Parker. BPEC.

Mayer, J. 1631. *A commentarie upon all the epistles of the apostle Saint Paul, being fourteene: representing the divers expositions thereof, out of the workes of the most learned, both ancient fathers and moderne writers, and hereby sifting out the true sense of every passage, for the benefit of all that desire to reade with understanding*. Londen: John Grismond.

Mckim, D.K. (red.). 2006. *Calvin and the Bible*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mortensen, J. en E. Alarcón (reds.). 2012. *Commentary on the letters of Saint Paul to the Philippians, Colossians, Thessalonians, Timothy, Titus, and Philemon: translated by F.R. Larcher*. Lander, WY: Aquinas Institute for the Study of Sacred Doctrine. Biblical Commentaries. Latin/English Edition of the Works of St. Thomas Aquinas 40.

Nsongisa Kimesa, C. 2024. “οὐκέτι ὡς δοῦλον ἀλλ’ ὑπὲρ δοῦλον, ἀδελφὸν ἀγαπητόν”: plaidoyer pour un esclave fugitif (Lettre à Philémon). In Nsuka Nkoko en Kimesa (reds.) 2024.

Nsuka Nkoko, J.-B. en C.N. Kimesa (reds.). 2024. *Condition servile dans la Rome antique: de la déshumanisation à une certaine humanisation analyses et commentaires de textes choisis*. Parys: L'Harmattan. Africa Latina.

Opitz, P. 2009. Bullinger and Paul. In Holder (red.) 2009.

—. 2012. Bullinger, Heinrich. *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*, 4:592–3.

Poster, C. en L.C. Mitchell (reds.). 2007. *Letter-writing manuals and instruction from antiquity to the present: historical and bibliographic studies*. Columbia, SC: University of South Carolina Press.

Richardson, M. 2007. The *ars dictaminis*, the formulary, and medieval epistolary practice. In Poster en Mitchell (reds.) 2007.

Scheck, T.P. (vertaler.). 2010. *St. Jerome's commentaries on Galatians, Titus, and Philemon*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.

Shepherd, V. 2005. Heinrich Bullinger, reformer (1504–1575). *Touchstone*, 23(1):28–31.

Stein, P. 1999. *Roman law in European history*. 12de uitgawe. Cambridge: Cambridge University Press.

Stephens, W.P. 2019. *The theology of Heinrich Bullinger (edited by Jim West and Joe Mock)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. Reformed Historical Theology 59.

Tolmie, D.F. 2021. *Pointing out persuasion in Philemon: fifty readings of Paul's rhetoric from the fourth to the eighteenth century*. Tübingen: Mohr Siebeck. History of Biblical Exegesis 1.

Tolmie, D.F. en A. Friedl (reds.). 2010. *Philemon in perspective: interpreting a Pauline letter*. Berlin/New York NY: De Gruyter. Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 169.

Van Poll-van de Lisdonk, M.L. (red.). 2014. *Annotationes in Novum Testamentum*. Leiden: Brill. Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami 6.10.

—. 2019. *Paraphrasis in omneis epistolas apostolicas – pars secundus*. Leiden: Brill. Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami 7.5.

Vogels, H.J. (red.). 1968. *Ambrosiastri qui dicitur commentarius in epistulas Paulinas III: in epistulas ad Galatas, ad Efesios, ad Filippenses, ad Colosenses, ad Thesalonicenses, ad Timotheum, ad Titum, ad Filemonem*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky. CSEL 81/3.

Vollenweider, S. 2017. Paulus in Zürich: zur Briefauslegung von Heinrich Bullinger. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 114(1):1–20.

Wengert, T.J. 2009. The rhetorical Paul: Philip Melancthon's interpretation of the Pauline epistles. In Holder (red.) 2009.

Eindnotas

¹ Kyk ook Hausammann (1974:313–4) vir die manier waarop Bullinger se beskrywing van die take van predikers verskil het van die manier waarop die take van sprekers in die klassieke retoriek beskryf is. In plaas van *docere*, *delectare* en *movere* (“om te leer, te vermaak en te ontroer”), beskryf hy dit as *docere*, *hortari* en *consolari* (“om te leer, te vermaan en te troos”).

² Letterlik *argumentum*. Vanaf die vroegste tye het kommentare begin met 'n *argumentum* – 'n beskrywing van die ontstaansituasie van die geskrif. Soms (soos ook in Bullinger se geval) is die boodskap van die geskrif ook alreeds kortliks hier opgesom.

³ Letterlik *religio Christi*. Kan ook vertaal word as “Christelike godsdiens”.

⁴ Die begrip *servulum* is 'n verkleinwoord (letterlik “slafie”). Dit moet egter nie letterlik verstaan word nie. Dit kan moontlik gevoelswaarde uitdruk.

⁵ Die begrip wat Bullinger gebruik, is *genus deliberativum*. In die klassieke retoriek is hierdie begrip gebruik om te verwys na die soort toesprake wat oor toekomstige optrede gehandel het, oor watter optrede nagestreef of vermy moet word.

⁶ Bullinger maak gebruik van Erasmus se Latynse vertaling van die Griekse Nuwe Testament (Vollenweider 2017:7). Dié teks het die term *collega* (“kollega”) en nie *adiutor* (“medewerker”) wat in die Vulgaat voorkom nie. Die kritiese teks van Erasmus se Griekse en Latynse weergawes van Filemon is beskikbaar in Brown (2013:210–8).

⁷ Die Latynse teks wat Bullinger gebruik, het die term *congregatio* en nie *ecclesia* wat in die Vulgaat voorkom nie. Beide begrippe word as “gemeente” vertaal.

⁸ Hier is dit 'n wisselterm vir *salutatio*. Kyk die bespreking in afdeling 4.5.

⁹ Letterlik *sermo*, wat ook vertaal kan word as “toespraak”, “diskoers” of “gesprek”.

¹⁰ Bullinger verwys na Ambrosiaster se kommentaar op Filemon (na sy *argumentum*). Die Latynse teks is beskikbaar in Vogels (1968:337.17–338.2). 'n Engelse vertaling van Ambrosiaster se kommentaar is beskikbaar in Bray (2009).

¹¹ Bullinger verwys na Hieronimus se kommentaar op Filemon, vv. 1–2. Die Latynse teks is beskikbaar in Bucchi (2003:85.121–3). 'n Engelse vertaling is beskikbaar in Scheck (2010).

¹² Bullinger baseer hierdie stelling op Erasmus se *Annotationes* op Filemon, maar hy verstaan Erasmus verkeerd. Kyk die verdere bespreking hiervan in afdeling 4.3.

¹³ Kol. 4:8–9.

¹⁴ Erasmus noem dit in sowel sy *Annotationes* (Van Poll-van de Lisdonk 2014:218.14–7) as sy *Paraphrasis* (Van Poll-van de Lisdonk 2019:492.9). 'n Engelse vertaling van die *Paraphrasis* is beskikbaar in Bateman (1993:71–4), maar die *Annotationes* is nog nie in Engels vertaal nie. Daar is wel 'n (baie) ou Nederlandse vertaling beskikbaar: Glazemaker (1663).

¹⁵ Letterlik “in dieselfde kamp (veg)”.

¹⁶ 1 Tim. 1:18–19.

¹⁷ Letterlik “kerk” (*ecclesia*).

¹⁸ Die verkleinwoord *servulum* word weer gebruik. Kyk voetnoot 4.

¹⁹ Letterlik “om arm te wees”.

²⁰ Hierdie begrip word in afdeling 4.5 bespreek.

²¹ Letterlik “Want hierdie dele word naamlik deur verdeling (aan mekaar) vasgemaak”.

²² Letterlik “die hele Christelike aksie”.

²³ Letterlik *viscera*, ’n aanduiding van emosies. Dit sou dus in ons konteks vertaal kon word as “harte”.

²⁴ Hierdie begrip word in afdeling 4.5 bespreek. Ek het die woorde *narrationis loco* vertaal met “in plaas van ’n *narratio*”. Dit kan ook vertaal word as “as ’n soort van ’n *narratio*” bedoelende dat Paulus nie ’n formele afgebakende *narratio* gebruik nie, maar dit integreer in sy argument.

²⁵ Letterlik “ingeweef”.

²⁶ Die aanhaling kom uit Hieronimus se kommentaar op Filemon, v. 7. Kyk Bucchi (2003:93.316–9).

²⁷ Hierdie begrip word in afdeling 4.5 bespreek.

²⁸ Die woorde “met goeie reg” is my vertaling van *bene merito*. Volgens die kritiese teks is dit deel van die vorige frase, maar dit pas myns insiens beter by die volgende frase (soos wat ek dit vertaal het).

²⁹ Letterlik “gebede”.

³⁰ Letterlik “asof hy nie omgee nie”.

³¹ Bullinger verwys na die Latynse digter Vergilius. Al twee die aanhalings kom uit die *Aeneis*.

³² Hierdie stelling van Bullinger stem ooreen met Erasmus se weergawe van hierdie gedeelte in sy *Paraphrasis*. Kyk Van Poll-van de Lisdonk (2019:494.33–9).

³³ Kan ook vertaal word as “vir” Christus.

³⁴ Bullinger baseer hierdie stelling op Erasmus se *Paraphrasis* op Filemon. Kyk Van Poll-van de Lisdonk (2019:494.45–7).

³⁵ Bullinger baseer hierdie stelling op Erasmus se *Annotationes* op Filemon. Kyk Van Poll-van de Lisdonk (2014:226.122).

³⁶ Kan ook vertaal word as “raad” of “advies”.

³⁷ Hierdie begrip word in afdeling 4.5 bespreek.

³⁸ Bullinger baseer hierdie stelling op Erasmus se *Paraphrasis* op Filemon. Kyk Van Poll-van de Lisdonk (2019:494.50).

³⁹ Letterlik “Onder watter titel van geregtigheid ...?”

⁴⁰ Letterlik “ver en wyd”.

⁴¹ Hierdie begrip word in afdeling 4.5 bespreek. Let op dat Bullinger hier die verkleiningsvorm van *confutatio* – *confutadiuncula* – gebruik.

⁴² Hierdie aanhaling kom uit Hieronimus se kommentaar op Filemon, vv. 15–17 (met enkele kleiner wysigings). Kyk Bucchi (2003:98.438–40).

⁴³ Bullinger baseer hierdie stelling op Hieronimus se kommentaar op Filemon, v. 17. Kyk Bucchi (2003:98.461–99.467).

⁴⁴ Kyk die *argumentum* aan die begin van die kommentaar.

⁴⁵ Bullinger baseer hierdie stelling op Hieronimus se kommentaar op Filemon, vv. 8–9. Kyk Bucchi (2003:94.336–9).

⁴⁶ Bullinger spel die term effens anders: *chyrographum*. Kyk die bespreking van hierdie begrip in afdeling 4.5.7.

⁴⁷ Die Latynse teks het *moetuas*, maar dit moet *metuas* wees.

⁴⁸ Hierdie begrip word in afdeling 4.5 bespreek.

⁴⁹ Bullinger baseer hierdie stelling op Erasmus se *Annotationes* op Filemon. Kyk Van Poll-van de Lisdonk (2014:226.108–9).

⁵⁰ Bullinger verwys na Hieronimus se kommentaar op Filemon, v. 22. Kyk Bucchi (2003:101.533–8).

⁵¹ Die kantnota lui: “Hulle almal het saam met Paulus vir Onesimus gepleit.”

⁵² Bullinger verwys na Kol. 4:10–4.

⁵³ Kan ook vertaal word as “beoefening (van die evangelie)”.

⁵⁴ Latynse teks beskikbaar in Vogels (1968:337–42) en Engelse vertaling in Bray (2009:161–3).

⁵⁵ Ek bespreek die wyse waarop al hierdie kommentatore die retoriek van die brief verstaan het, volledig in Tolmie (2021:133–83).

⁵⁶ Bullinger gebruik nie die term *confutatio* nie, maar hy beskryf hierdie deel wel as Paulus se reaksie op ’n tweede moontlike beswaar van Filemon: *respondet his ad alteram obiectionem* (“Hy reageer hiermee op die tweede beswaar”).

⁵⁷ Baschera (2013:lxvii) is ook van mening dat Bullinger waarskynlik op Erasmus se *Annotationes* staatgemaak het vir verwysings na die Griekse skolia.

⁵⁸ Omdat kodeks 2817 aandui dat hierdie inligting uit Theodoretus (van Sirrus) kom, het Erasmus verkeerdelik aanvaar dat hy hierdie siening gehuldig het. Dit kom egter uit die kommentaar van Pseudo-Oekumenius. Die teks is beskikbaar in PG 117:264A; 1881-uitgawe. Theodoretus vermeld nie dat Filemon (of Onesimus) 'n Frigiër was nie; wel dat Onesimus Filemon besteele het. Kyk sy kommentaar (beskikbaar in Marriott and Pusey 1870:287–92). Daar is twee Engelse vertalings van Theodoretus se kommentaar op Filemon beskikbaar: Hill (2001:261–5) en Irons e.a. (1999:111–7).

⁵⁹ Ambrosiaster se kommentaar is tydens die tyd van Pous Damasus geskryf. Kyk Kannengiesser (2006:1081).

⁶⁰ Latynse teks en Engelse vertaling beskikbaar in Mortensen en Alarcón (2012:461–72).

⁶¹ Latynse teks beskikbaar in De Gorran (1617:587–91).

⁶² Latynse teks beskikbaar in De Lyra (1971 [1492]).

⁶³ Kyk Tolmie (2021:105–20) vir 'n volledige oorsig van die manier waarop hierdie drie kommentatore Paulus se retoriese strategie in Filemon verstaan het.

⁶⁴ Die Anabaptiste het uit verskeie verskillende groeperings bestaan. Kyk Cross en Livingstone (2005:55–6).

⁶⁵ Let ook op die latere terloopse verwysing na “gebede wat besonder effektief is by die Here”, in sy bespreking van v. 22.

⁶⁶ Paulus se verwysing na Filemon se toestemming het al van vroeg af die aandag van teoloë getrek. Kyk Decock (2010:273–288) vir 'n bespreking van die manier waarop Origines en Hieronimus dit verstaan het.

⁶⁷ Kyk die opsomming van die manier waarop Paulus se retoriese strategie in die brief verstaan is in Tolmie (2021:282–329). Bullinger se verstaan van die detailaspekte van Paulus se strategie stem ooreen met bestaande insigte.

⁶⁸ Calvin se kommentaar op Filemon is in 1551 gepubliseer. Die Latynse weergawe is beskikbaar in Baum e.a. (1964 [1895]:441–50).